

تبیین مؤلفه‌های اصلی مدیریت کلان مساجد کشور

نویسنده: عباس بابایی^۱

فصلنامه (علمی-تخصصی) مطهر، سال چهاردهم، شماره ۴۳، زمستان ۱۳۹۶

چکیده

بی‌گمان، مهمترین اصل لازم جهت مدیریت کلان دستگاه‌های فرهنگی، ساماندهی آن‌هاست. نخستین گام در راه ساماندهی دستگاه‌های فرهنگی، تدوین مبانی، اصول، نقشه راه و ایجاد بینش و درک مشترک از هدف است. ساماندهی دستگاه‌های فرهنگی، عبارتست از انسجام بخشی دستگاه‌های فرهنگی در قالب نظام فرهنگی از طریق اصلاح نقش‌ها و کارکردها و تحول در ساختارها و تنظیم روابط و مناسبات بین آن‌ها، در جهت افزایش بهره‌وری و کاهش تعارض‌های کارکردی است. زمانی که مجموعه دستگاه‌های فرهنگی کشور، در تعامل با مجموعه دستگاه‌های اقتصادی، سیاسی، اجتماعی کشور و جهان، دیده شوند و نقش و وظیفه هر یک از دستگاه‌ها در تحقق اهداف کلان فرهنگی مشخص گردد، نظام جامع فرهنگی کشور، ترسیم شده است. هدف این مقاله، تبیین الزامات ساماندهی مساجد، در نظام جمهوری اسلامی ایران است. این مقاله، با روش تحلیلی و توصیفی، به بررسی مسائل و آسیب‌های مربوط به نهاد مسجد، در سه حوزه کلی می‌پردازد: ۱. حوزه‌های گوناگون فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی؛ ۲. عناصر، سازمان‌ها و نهادهای مرتبط و دخیل در اداره مسجد؛ ۳. نهادها و سازمان‌های مذهبی و فرهنگی موازی با مسجد. این سه حوزه، در بردارنده تمامی مسائل پیرامون مسجد است. بر اساس الگوی مفهومی ارائه شده، آسیب‌ها، علل بروز، پیامدها، و راهکارهای رفع آن‌ها در این سه حوزه، بررسی و الزامات ساماندهی مساجد در نظام اسلامی، مشخص گردیده است.

واژگان کلیدی: ساماندهی، فرهنگ، دستگاه فرهنگی، مهندسی فرهنگی، مسجد.

۱. دانشجوی دکتری مهندسی سیستم‌های فرهنگی دانشگاه جامع امام حسین ۷.

سیستم‌های اجتماعی که به جهت تشریک مساعی انسان‌ها و برای تسهیل دستیابی به اهداف او به وجود آمده‌اند، نقش مهمی را در جامعه کنونی، بر عهده گرفته‌اند؛ بر این اساس، باید بیش از پیش، به نقش اثرگذار تمامی سیستم‌های اجتماعی کشور، در جهت دستیابی به اهداف کلان فرهنگی، توجه شود. با این وجود، برخی از سیستم‌های اجتماعی، نقش مؤثرتری بر فرهنگ دارند، که به عنوان دستگاه‌های فرهنگی، شناخته می‌شوند.

با پذیرش نقش برجسته دستگاه‌های فرهنگی، لزوم ساماندهی آن‌ها در جهت افزایش اثربخشی آن‌ها، بدیهی به نظر می‌رسد. با این همه، متأسفانه هنوز مجموعه دستگاه‌ها و نهادهای فرهنگی، یک مجموعه منسجم و مهندسی شده نمی‌باشند. بخشی از دستگاه‌های فرهنگی، از گذشته باقی مانده‌اند و کارکردهایی سازگار با نیازهای فرهنگی امروز ندارند. این دستگاه‌ها، عمدتاً وارداتی و تقلیدی بوده و در سال‌های پس از پیروزی انقلاب اسلامی، تلاش شده که در آن‌ها تحول صورت گرفته و تغییر کارکرد و ساختار پیدا کنند.

دسته‌ای از دستگاه‌ها و نهادهای فرهنگی نیز متناسب با نیازهای پس از انقلاب اسلامی، در عرض دستگاه‌های فرهنگی گذشته، تأسیس شدند و در میان آن‌ها، تعدادی توسعه یافته و مستقر می‌باشند و بعضاً هم در سایه سایر دستگاه‌ها، به فعالیت خود ادامه می‌دهند. فراتر از این‌ها، دستگاه‌های فرهنگی دینی کشور چون مساجد، هیئات، آستانه‌های مقدسه و حوزه‌های علمیه به عنوان نهادهای دیرپا و اصیل فرهنگی حضور دارند که هنوز جایگاه خود را به دست نیاورده‌اند. مسجد، از محوری‌ترین نهادهای دینی است. بررسی و مطالعه کامل، پیرامون مجموعه نهادهای فرهنگی دینی مانند مسجد، به صورت یک نظام جامع، قدم اول برای شکل دهی و مهندسی جایگاه مدیریت راهبردی آن‌ها می‌باشد (ناظمی، ۱۳۸۹: ۱۱). نقش کلیدی مسجد، در شکل‌گیری و پیشرفت جامعه اسلامی در صدر اسلام، امری غیر قابل انکار است. به گواهی تاریخ، پیامبر اکرم ﷺ در اولین اقدام برای پایه‌گذاری حکومت اسلامی در مدینه، به ساخت مسجد همت گماشتند. مسجد، به عنوان مهمترین پایگاه و مرکز گردهمایی مسلمانان در طول تاریخ، افزون بر کارکرد عبادی، کارکردهای دیگری نظیر کارکرد آموزشی، سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و نظامی داشته است. این امر، نشان از جایگاه و اهمیت والای این مکان مقدس، در پیشبرد اهداف جامعه اسلامی دارد. می‌توان تأکیدات قرآن و روایات معصومان (ع) در مورد مسجد را نیز از همین منظر نگریست. ساخت و آبادانی مسجد، بارها مورد تأکید دین قرار گرفته و نتایج و آثار رفت و آمد به مسجد نیز در کلام معصومان (ع)، به دفعات تکرار شده است (حر عاملی، ۱۴۰۹: ۱۹۷).

در طول تاریخ، جایگاه مسجد، فراز و فرودهای فراوانی داشته است. نقطه اوج اثربخشی مسجد، در جنبش‌های مذهبی و سیاسی تاریخ اسلام، نمایان است؛ جنبش‌هایی مانند

جنبش مختار، جنبش زید بن علی و جنبش اصحاب فخر، از مسجد آغاز شده است (الویری، ۱۳۸۶). در قرون جدید و با پیشگامی روشنگران و اصلاح‌گران اسلامی، مسجد پایگاهی مهم برای آغاز و هدایت جنبش‌های سیاسی و اجتماعی بوده است (عابدی جعفری، ۱۳۸۴: ۲۱). در این میان، پیروزی انقلاب اسلامی ایران در بهمن ۱۳۵۷، جایگاه رفیع مسجد در ایجاد حرکت‌های اجتماعی را بیش از پیش نمایان ساخت. در این انقلاب، مسجد به عنوان مهمترین مرکز راهبری و اتاق فکر مبارزان، نقش سترگی در پیروزی انقلاب اسلامی داشت. رهبران دینی انقلاب، مسجد را پایگاه اصلی خود قرار داده و با ایراد سخنرانی در مساجد، به روشنگری و هدایت آحاد افراد جامعه می‌پرداختند. در این دوره، مسجد به وضعیت ایده‌آل خود، نزدیک و بیشترین کارکرد مورد انتظار آن، در این دوره، احیا شد.

به نظر می‌رسد به‌رغم جایگاه برجسته مسجد در آموزه‌های دین و نیز در تحولات تاریخی جوامع اسلامی، در عصر کنونی با ظهور فزاینده فن‌آوری‌های گوناگون اطلاعاتی و ارتباطی و افزایش ضریب نفوذ این فن‌آوری‌ها در عرصه‌های گوناگون زندگی اجتماعی، و نیز شکل‌گیری و گسترش نهادهای فرهنگی موازی و رقیب، جایگاه کانونی نهاد مسجد، دستخوش تغییراتی شده است. امروز در ایران اسلامی، مسجد به عنوان اصلی‌ترین پایگاه نشر دین، از جایگاه مطلوبی برخوردار نیست. عدم اهتمام به ظرفیت‌های مسجد برای پیشرفت جامعه و عدم بهره‌گیری اقشار جامعه، از ظرفیت‌های ارتباطی و اجتماعی مسجد، به عنوان اصلی‌ترین شبکه ارتباطی و زمینه‌ساز پیوند و اعتماد اجتماعی، سبب تنزل جایگاه و اهمیت این نهاد دینی در جامعه و بروز آسیب‌ها و چالش‌هایی در این زمینه شده است.

با توجه به اهمیت این واحد محوری فرهنگی و دینی در شئون اصلی کشور، ساماندهی مساجد، عبارتست از انسجام-بخشی مساجد در قالب نظام فرهنگی از طریق اصلاح نقش‌ها و کارکردها و تحول در ساختارها و تنظیم روابط و مناسبات بین آن‌ها، در جهت افزایش بهره‌وری و کاهش تعارض‌های کارکردی. در این مقاله، به بررسی ساماندهی فعالیت‌های اصلی فرهنگی در مساجد می‌پردازیم.

۲. ضرورت و اهمیت ساماندهی دستگاه‌های فرهنگی

رهبر معظم انقلاب اسلامی، بانگ‌های کلان نگر، بارها به وجود ناهماهنگی بین دستگاه‌های فرهنگی کشور، اشاره کرده و لزوم ساماندهی آن‌ها را به مسئولان توصیه نموده‌اند (حسینی خامنه‌ای، ۸۶/۴/۶). دشمنان انقلاب اسلامی که در مواجهه با الهام‌بخشی این نهضت مقدس دینی، از طریق تهاجم سخت و محاصره اقتصادی، راه به جایی نبردند، چاره را در براندازی نرم و شکل‌دهی ناتوی فرهنگی، به جای ناتوی نظامی، در مقابله با نظام جمهوری اسلامی ایران و انقلاب اسلامی ایران یافته‌اند. ساماندهی جبهه فرهنگی انقلاب اسلامی و هماهنگی

و مدیریت کلان دستگاه‌های فرهنگی کشور، ضرورتی اجتناب‌ناپذیر بوده و باید با درایت، سرعت و دقتی فراوان به آن پرداخته شود.

حوادث غم‌بار هشت ماه هجوم رسانه‌ای گسترده و جنگ نرم هماهنگ دشمنان داخلی و خارجی انقلاب اسلامی، با هدف انجام کودتای رنگین، در پی خدشه به حماسه ملی انتخابات ۲۲ خرداد ۱۳۸۸ و ناکامی نهایی آن‌ها، به موجب رهبری داهیانه مقام معظم رهبری و مقاومت جانانه پیروان ولایت، به خوبی نشانگر ضرورت و اهمیت تحول و ارتقاء کارآمدی و انسجام هرچه بیشتر در مجموعه دستگاه‌های فرهنگی، برای مقابله مستمر با جنگ نرم دشمن می‌باشد. مقدمه لازم جهت مدیریت کلان دستگاه‌های فرهنگی، ساماندهی آن‌هاست. نخستین گام در راه ساماندهی دستگاه‌های فرهنگی، تدوین مبانی، اصول نقشه راه و ایجاد بینش و درک مشترک از هدف، مختصات، و روش شناسی آن است. چرا که لازمه سامان رهروان، سامان راه توسط راهبر است. دستیابی به این مهم، در گرو ساماندهی دستگاه‌های فرهنگی کشور خواهد بود (نظام‌نامه ساماندهی دستگاه‌های فرهنگی کشور، ۱۳۹۰).

۳. تعریف مسجد

«مسجد» اسم مکانی است که سجده در آن انجام می‌شود، یعنی جای سجده (فرهنگ معین، ۱۳۷۷: ۴۱۰۶)، مانند خانه‌ای که به خاطر سجده، برای خدا ساخته می‌شود. از مسجد، به عنوان محلی که نام خدا را در آن می‌برند (عبادات) یاد شده است. «مساجد» هم جمع «مسجد» است که معبد مسلمانان است. در حقیقت، مسجد، مکانی است برای عبادت و راز و نیاز با خالق هستی که در فرهنگ اسلامی، از جایگاه رفیعی برخوردار است. مسجد، مکان ارشاد و تبلیغ مسائل، معارف و احکام اسلام است. «مسجد، خانه خدا و محل طرح مسائل دنیوی و اخروی مسلمین است».

از نظر شکلی نیز «مساجد اولیه مسلمین، قطعه زمینی وسیع و مربع شکل بود که اطراف آن را چهار دیوار یا خندق احاطه می‌کرد و دارای مأذنه نبود. اما اکنون، اغلب مساجد، دارای قسمتی است میانی به نام صحن که گاهی نیز مسقف است و در اطراف آن، چهار رواق دارد که وسیع‌ترین آن، رواق قبله است که محراب نیز در آنجا قرار دارد.

نخستین مسجد را حضرت محمد ﷺ در مدینه و در کنار خانه خود ساخت. سپس خلفا و حاکمان و پادشاهان بر وسعت آن افزودند و در تزئین آن کوشیدند. در فاصله قرن اول و دوم هجری، در عهد امویان، با همکاری معماران بیزانسی، شیوه معماری یونانی در ساختمان مساجد، به کار رفت؛ اما مسلمانان، در آن تغییراتی دادند، چنان که به مرور زمان، برخی از کلیساها به مسجد تبدیل شد. یعنی جهت بنا را از مشرق به سوی مکه، تغییر دادند. در پاره‌ای مساجد، سنت معماری ایرانی عصر ساسانی نیز ملحوظ گشته است.

نام برخی از مساجد مهم اسلامی، عبارتند از: «مسجد الاقصی، مسجد الحرام، مسجد قبا، مسجد النبی، مسجد ایاصوفیا و مسجد گوهرشاد» (زرین چیان، ۱۳۸۱: ۲۲).

۳-۱. مسجد در قرآن

«در قرآن کریم، کلمه مسجد، مجموعاً ۲۸ مرتبه ذکر شده است. از کل آیاتی که کلمه «مسجد» در آن‌ها یاد شده، در پانزده مورد، کلمه مسجد با پسوند «الحرام» (مسجد الحرام) و پنج مرتبه، مسجد به تنهایی آمده است، یک مورد نیز مسجد با پسوند «الاقصی» (مسجد الاقصی) و یک مرتبه، مسجد با پسوند «ضرار» (مسجد ضرار) آمده و در شش مورد کلمه مسجد به صورت جمع (مساجد) وارد شده است. بیشترین آیاتی که نازل شده و موضوع مسجد در آن مطرح گردیده، مشعر به مسجد به معنای خاص است و صریحاً درباره موضوع عام مسجد، سخنی نگفته است. هر چند امکان بهره‌برداری از آن‌ها، جهت آشنایی با مسجد و شرایط آن، مسدود نمی‌باشد» (باقی و همکاران، ۱۳۸۱: ۱۴۶).

۱. قرآن، معابد قبل از اسلام را مسجد خوانده است، یعنی جایی که خدا در آنجا خوانده شود. قرآن در یک جا، به فرزندان حضرت آدم ۷ خطاب می‌کند «زینت‌های خود را هنگام مسجد رفتن، برگزینید» (اعراف، ۳۱) و در جایی دیگر خطاب به بنی اسرائیل می‌گوید: «داخل مسجد می‌شوند چنان که اولین بار داخل شدند» (اسراء، ۷). این آیات، نشانگر آن است که مسجد، محل عبادت و عبادت‌گاه است.

۲. قرآن، بر پایه عرف، به مکانی که به اسم مسجد ساخته می‌شود، «مسجد» می‌گوید. هر چند که از تمام اهداف عالیّه مسجد، تهی بوده و حتی نماز خواندن در آن، ممنوع و حتی تخریب آن، لازم باشد؛ مانند مسجد ضرار که قرآن، با همین عبارت «مسجد ضرار» از آن، یاد می‌کند.

۳. مسجد، به معنای سجده‌گاه، اعضای هفت گانه سجده در بدن نیز در قرآن آمده است. چنان که قرآن می‌فرماید: «به درستی که مساجد (سجده‌گاه‌ها) از آن خداست و کسی را با خدا نخوانید». بنابر قول مشهور، معنای این آیه، مواضع سجده است.

۴. چهارمین تعریفی که از کلمه مسجد، در قرآن به دست می‌آید، این است که مسجد، به معنای همین مسجد معمولی و عرفی است. البته گاهی به معنی مساجدی خاص، مثل مسجد الحرام و مسجد النبی و مسجد قبا و گاهی نیز به معنای عام آن، یعنی همین مساجدی که در عرف امروز معمول می‌باشد، متذکر گردیده است.

۵. مسجد به معنای بیوت (خانه‌های) پیامبران، در قرآن وارد شده است (باقی و همکاران، ۱۳۸۱: ۱۴۷).

۴. کارکردهای مساجد در طول تاریخ

واژه کارکرد، در ادبیات علم جامعه‌شناسی، به معنای نقش یا اثری است که هر پدیده در زنجیره پدیده‌هایی که با آن‌ها مرتبط است، باقی می‌گذارد. یک رشته کنش اجتماعی منظم، «کارکرد اجتماعی» نامیده می‌شوند.

باید توجه نمود که این تعریف از «کارکرد»، تعریفی جامعه‌شناختی از ترجمه کلمه یاد شده می‌باشد. همین واژه در ادبیات علم مدیریت نیز استفاده می‌شود. واژه یاد شده در ادبیات علم مدیریت، معنای بسیار محدودتری نسبت به علم جامعه‌شناسی دارد که علمای مدیریت، آن را مترادف «فعالیت اصلی» یا حتی «وظیفه کلی» برای یک بخش سازمانی دانسته‌اند. هرچند کارکرد ابتدایی و اصلی مساجد، کارکرد نیایشی آن بوده است و از مساجد، به عنوان محلی برای برگزاری آئین‌ها و عبادات جمعی، استفاده می‌شده است، اما به هیچ وجه این کارکرد، تنها کارکرد مساجد نبوده است. همان طور که قبل از این هم ذکر گردید، روح جمعی در بسیاری از دستورهای اسلام و عبادات اسلامی، وجود دارد و علاوه بر آن، اسلام اهمیت بسیار زیادی برای اجتماع مؤمنین قائل است. یکی از دلایلی که تنها امور عبادی صرف در مساجد انجام نمی‌شده، تعریف اسلام از عبادت می‌باشد. اسلام، هر عملی را که به قصد قربت به خداوند متعال انجام گیرد، «عبادت» بر می‌شمارد. با این پیش زمینه و همچنین به تأسی از سیره و سنت نبوی، مساجد توانستند در زمینه‌های بسیاری در جوامع اسلامی، نقش ایفا نمایند و خلأ وجودی بسیاری از نهادها را پر نمایند.

۴-۱. کارکرد عبادی

«خداوند، هدف خلقت انسان را عبادت خود می‌داند و بهترین مکان برای این کار، مسجد است. از آیه کریمه قرآنی «وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ مَنَعَ مَسَاجِدَ اللَّهِ أَنْ يُذَكَّرَ فِيهَا اسْمُهُ...» (بقره، ۱۱۴) استفاده می‌شود که مساجد، محل عبادت و پرستش الهی است (ناظمی، ۱۳۷۹: ۱۵۵). ۴-۱-۱. مسجد، شریف‌ترین مکان برای خضوع و سجده بر درگاه الهی و از خود گذشتن و به خدا رسیدن است و نماز، از جمله عباداتی است که در مسجد انجام می‌گیرد و گزاردن نماز در آن، نسبت به مکان‌های دیگر، ثواب بسیار بیشتری دارد. به یقین، اگر نماز به جماعت برگزار شود، ثواب آن، باز هم به مراتب بیشتر خواهد بود.

۴-۱-۲. از جمله عبادات در مسجد، نماز بزرگ جمعه است که کار عبادی-سیاسی مسلمانان است که هر هفته در شهرهای مهم کشور، جمع می‌شوند، هم خدا را می‌پرستند و هم در برابر دشمنان دینی، آمادگی خود را اعلام می‌دارند. نماز در مسجد، آن قدر ارزش دارد که حتی انتظار در مسجد برای برپایی نماز، خود، عبادت است و رسول خدا ﷺ، در این مورد می‌فرماید: «نشستن در مسجد به انتظار نماز، عبادت است مادامی که حدی از او

سر نزنند. عده‌ای پرسیدند: ای رسول خدا، حدث چیست؟ فرمود: غیبت کردن» (مجلسی، ج ۸۳: ۳۸۴).

۴-۱-۳. از دیگر عباداتی که در مسجد انجام می‌گیرد، دعا و مناجات است، اعتکاف نیز عبادتی است که در مسجد انجام می‌گیرد. «مراسم دیگری مثل: خطبه‌های اخلاقی و دینی، عزاداری امام حسین ۷، ختم اموات و انواع جلسات ذکر و قرائت قرآن که به طور معمول، در مساجد انجام می‌شوند، به واسطه محتوای ماهیت (نیایشی) مسجد، سنخیت پیدا کرده‌اند» (باقی و همکاران، ۱۳۸۱: ۲۴۲).

۴-۲. کارکرد علمی آموزشی

بعد از کارکرد نیایشی، قوی‌ترین کارکرد مساجد در طول تاریخ، کارکرد آموزشی آن‌ها است. این کارکرد، بالاخص در دوران قبل از پیدایش نهادهای مدرن، بسیار پر رنگ بوده؛ به گونه‌ای که در اکثر جوامع مسلمان، سیستم تعلیم و تربیت، حول محور مساجد، شکل گرفته بود.

«در روایتی، رسول اکرم ۶ می‌فرماید: هر نشستی در مسجد، بیهوده است مگر اینکه برای سه کار باشد: خواندن قرآن، ذکر خدا، سؤال از علم و دانش (مجلسی، ج ۷۷: ۸۶). ما در تاریخ نیز می‌خوانیم که پیامبر ۶ در مسجد خویش، آیه‌های قرآن، احکام و معارف دینی و حتی مسائل تاریخی را به مردم، آموزش می‌داد. جلسات آموزش نیز با نبود آن حضرت، ادامه می‌یافت؛ زیرا استاد و مدرس کلاس‌های آموزشی مسجد النبی، تنها پیامبر ۶ نبود. افراد دیگری نیز که از صلاحیت‌های علمی لازم برخوردار بودند، اداره این جلسات را بر عهده داشتند: عبدالله بن رواحه که شخصیتی علمی بود، جلسات مربوط به توحید و معاد و مسائل اعتقادی را اداره می‌کرد.

۴-۳. برخورداری مسجد از کارکردهای مختلف و متنوع

با نگاهی گذرا به تاریخ، از صدر اسلام تاکنون، در می‌یابیم که مسجد، از آغاز پیدایش تاکنون، به عنوان مرکز ثقل رسالت پیامبر، منشأ تحولات و خدمات و پایگاهی برای ابلاغ پیام‌های الهی و وحی و بسط رسالت، به شمار می‌رفته است. مسجد، مرکز سازماندهی و برنامه‌ریزی امور مسلمین بوده است و پیامبر گرامی اسلام ۶ نیز بسیاری از دستورات الهی و مشورت‌های اجتماعی، نحوه اداره حکومت و سیاست‌های جنگی، بستر سازی فرهنگی، احکام و اعمال عبادی را در مسجد، انجام می‌دادند و در کنار اعمال و انجام فرایض دینی، مساجد به عنوان کانون فعالیت‌های فرهنگی، اجتماعی، سیاسی، اقتصادی، قضایی و آموزشی، محسوب می‌شده است. در طول تاریخ نیز نه تنها از کارکردهای مسجد کاسته نشده، بلکه به فراخور زمان و مکان، بر تعداد کارکردهای آن نیز افزوده شده و مساجد، بیش از پیش به

نقش آفرینی و تحوّل سازی در سطوح جامعه ادوار گذشته، پرداخته است.

پیامبر گرامی اسلام ﷺ به عنوان اولین امام مسجد، هیچ گاه نگاه تک بُعدی و کارکرد صرفاً عبادی و مناسکی، به مسجد نداشتند؛ بلکه مسجد را به عنوان مکانی می دانستند که تمام امور مملکت را از آنجا، اداره و هدایت می نمودند.

امروزه، با توجه به اینکه نظام حاکم بر کشور ما، نظامی است که غالباً شیوه ها و روش های حکومت داری آن، برخاسته از مبانی دینی است و مسجد نیز پایگاه و خاستگاه بسط و ترویج دین داری و ولایت مداری است، بنابراین باید بسیاری از امور مختلف جامعه اسلامی، در مسجد و به وسیله امام مسجد، رتق و فتق گردد. حضرت امام خمینی^۱ نیز در همین ارتباط می فرماید: «از مسجد، باید امور اداره بشود. مساجد بود که این پیروزی را برای ملت ما درست کرد. این مراکز حساسی است که ملت باید به آن توجه داشته باشد و این طور نباشد که خیال کنند حالا که دیگر ما پیروز شدیم، دیگر مسجد می خواهیم چه کنیم؟ پیروزی ما، برای اداره مسجد است» (۲۰/۰۴/۱۳۵۹).

با مرور کارکردهایی که مسجد در طول تاریخ، چه به شکل همزمان و چه دوره ای، انجام داده است، می توان گفت: «مسجد، دو نوع کارکرد اصلی و فرعی و یا دائمی و مقطعی، داشته است. کارکرد اصلی و دائمی مسجد، کارکرد عبادی و مناسکی آن است که در طول تاریخ، این کارکرد، به طور مستمر، همراه مسجد بوده و انقطاعی در این امر، صورت نگرفته است. گرچه در راستای این کارکرد، دورانی پر تسلط و گاهی دورانی با رکود و قصور داشته است که البته این امر نیز نشأت گرفته از شرایط جوامع، زمان، مکان و رویکردهای مسلمانان به امر عبادت بوده است. کارکردهای فرعی و مقطعی مسجد نیز دارای ویژگی هایی است که این ویژگی ها، باعث تقویت این کارکردها در مسجد شده است. ویژگی اصلی این کارکردها در نوع رویکرد مؤمنان، نسبت به فعالیت های موجود در آن نهفته است؛ چرا که اهل مسجد، از باب آنکه مؤمن -اند، در مقاطعی خاص، انجام چنین اموری را برای خود، واجب دیده و وظیفه خود پنداشته اند و این قبیل امور که مورد توجه مؤمنان با انگیزه های ایمانی و دینی است، چیزی نیست جز اموری که مؤمنان، در اقدام به آن، تقرب به درگاه الهی و تحصیل رضایت بارگاه ربوبی را در نظر دارند» (موظف رستمی، ۱۳۹۲: ۱۲).

از سوی دیگر، اموری در جامعه اسلامی وجود دارد که در «مقاطعی از زمان، جزء نیازهای ضروری جامعه، قلمداد می شود، ولی متولی خاصی ندارد و نهادی خاص، برای رتق و فتق آن در جامعه، تأسیس نشده است. این گونه امور، به محض ضرورت یافتن، از نظر اجرا و اداره، جزء امور قربی خواهد بود که شارع مقدس، راضی به ترک آن نیست. لذا پرداختن به آن، از واجبات کفایی است که بر متطوعینی که شرایط لازم را داشته باشند، متعین و در زمره امور عبادی، قرار می گیرد که پرداختن به آن، به قصد قربت و برای رضایت درگاه الهی

خواهد بود و از آن جهت که در جامعه اسلامی، این گونه امور قربی و عبادی در مساجد، تبلور می‌یابد، لذا اهل مسجد، اولین اقدام کنندگان به آن امور هستند و در مکانی از مسجد، یا مجاورت آن و یا در صورت نیاز با احداث مکانی مناسب در مجاورت مسجد، به آن می‌پردازند. امروزه تنوع‌پذیری در کارکردها و سهم‌پذیری در مسئولیت‌ها، برای رفع نیازهای ضروری جامعه در مسجد، نه تنها به قوت خود باقی است، بلکه با تشکیل حکومت اسلامی و تقویت انگیزه‌ها و از طرفی ازدیاد مشارکت جویان و داوطلبان، موقعیت بهتری را برای خود فراهم نموده است (همان: ۱۴).

بر اساس بررسی‌های انجام شده در خصوص فعالیت‌ها، اعمال و افعال محقق شده در مساجد، از آغاز شکل‌گیری آن تا به حال، کارکردهای متنوع زیر آورده شده است:

۱. کارکرد عبادی، ۲. کارکرد آموزشی، ۳. کارکرد فرهنگی، ۴. کارکرد تبلیغی، ۵. کارکرد علمی، ۶. کارکرد تعلیم و تربیت، ۷. کارکرد سیاسی، ۸. کارکرد اجتماعی، ۹. کارکرد ارزشی، ۱۰. کارکرد اخلاقی، ۱۱. کارکرد قضایی، ۱۲. کارکرد نظامی و امنیتی، ۱۳. کارکرد ارتباطی و رسانه‌ای، ۱۴. کارکرد هنری، ۱۵. کارکرد خدماتی-امدادی (تعاون)، ۱۶. کارکرد رفتاری، ۱۷. کارکرد روانی (روحی)، ۱۸. کارکرد درمانی، ۱۹. کارکرد بهداشتی، ۲۰. کارکرد تأمینی (پناهگاه) و بازدارندگی، ۲۱. کارکرد ادبی، ۲۲. کارکرد تاریخی، ۲۳. کارکرد تحولی (مبارزاتی)، ۲۴. کارکرد گردشگری و زیارتی، ۲۵. کارکرد اقتصادی، ۲۶. کارکرد ترغیبی (تشویقی)، ۲۷. کارکرد جبرانی، ۲۸. کارکرد ورزشی، ۲۹. کارکرد تکمیلی، ۳۰. کارکرد تأییدی و انکاری و ... (همان: ۱۴).

۵. نقش کیفیت برنامه‌ها و خدمات مسجد در جذب افراد

با بررسی‌های به عمل آمده در یک پژوهش، این نتیجه حاصل شده است که بین ابعاد و شاخص‌های کیفیت خدمات، کیفیت برگزاری نماز و کیفیت تعامل امام و فعالان مسجد با مردم و محله، مهمترین ابعاد کیفیت برنامه‌ها و خدمات مسجد می‌باشد. در بعد برنامه‌های مسجد، مهمترین برنامه، برنامه‌های نیایشی مانند نماز جماعت است. در بُعد کیفیت خدمات نیز قابلیت اطمینان برگزاری نماز، حائز بیشترین توجه می‌باشد. توجه ویژه به این برنامه در مسجد و بهبود برگزاری و رفع کاستی‌های آن، از نیازهای کنونی مساجد است. برگزاری تمامی وعده‌های نماز جماعت، تعیین جانشین برای امام مسجد در مواقع عدم حضور، برگزاری نماز جماعت به فاصله نزدیک به اذان، کوتاه کردن فاصله زمانی بین دو نماز، رعایت اعتدال و اختصار در نماز جماعت، از پیشنهادهای لازم برای ارتقای کیفیت این شاخص است (عباسی و همکاران، ۱۳۹۳: ۷۵).

در همین راستا، کم‌توجهی ارتباطی به نماز گزاران، اثربخشی مسجد را قویاً کاهش می‌دهد.

تقویت مهارت انسانی امام مسجد، در جهت حفظ و افزایش رابطه‌ای قوی با مخاطبان حاضر در مسجد و حتی افراد محله، از دیگر راهکارهای افزایش اثربخشی مسجد است. عرضه‌الگو، چه در ابعاد آراستگی ظاهری، معنویت باطنی و کردار مبتنی بر تقوا، به همراه تلاش و پشتکار زیاد برای امام مسجد، ضروری است.

یکی از شاخص‌های با اهمیت در بُعد کیفیت تعاملات، مسئولیت محلی مسجد یا رعایت حقوق همسایگان است. متأسفانه در بسیاری از مساجد کشور، به این قضیه، عنایتی نمی‌شود و نتیجه آن، ایجاد نگرشی منفی نسبت به مقوله همجواری با مسجد است. از آنجا که در شرع مقدس اسلام، تنها صدایی را که می‌توان از بلندگوی مسجد پخش کرد، اذان است. پخش صدای قرائت قرآن، دعا و برخی مراسم دیگر از بلندگوی مساجد، می‌تواند به عاملی در تضییع حقوق همسایگان مسجد، بدل شود.

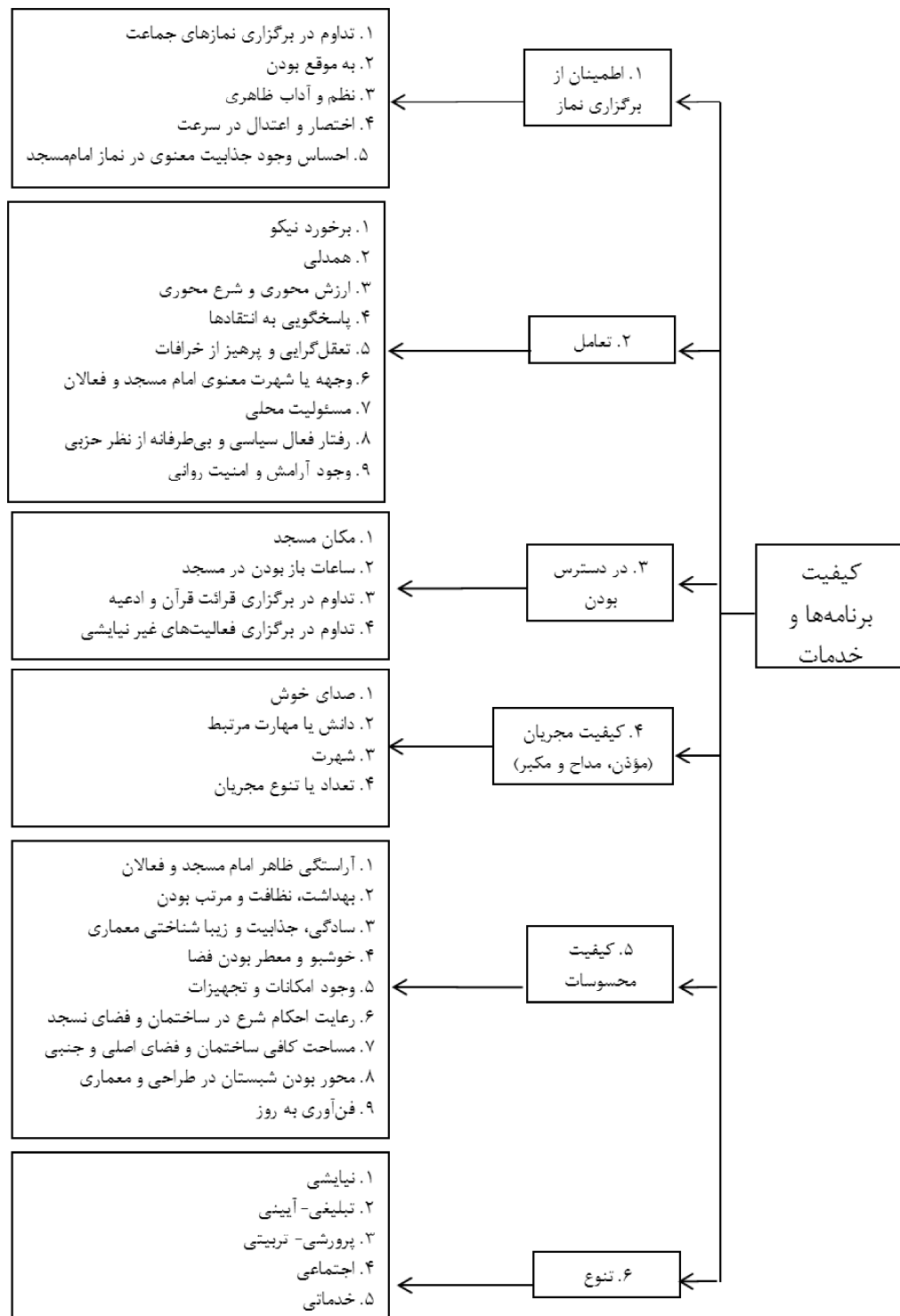
نکته دیگری که می‌تواند به ارتقای کیفیت خدمات و برنامه‌ها منجر شود، تلاش برای ارتقای کیفیت مجریان است. در این زمینه، باید برای بهبود شاخص‌های کیفیت مجریان از استادان، سخنرانان و مداحان توانمند و مشهور، دعوت به عمل آید و مؤذنان و مکتبران خوش صدا در مسجد، به قرائت اذان و دعا بپردازند.

مهمترین شاخصی که در بُعد (در دسترس بودن) وجود دارد، مکان مسجد است. مکان‌یابی مناسب مساجد در محلات، با در نظر گرفتن آسانی دسترسی به مساجد و مسجد محور شدن محلات است. در این زمینه، لازم است دستگاه‌های مربوط، از جمله وزارت راه، مسکن و شهرسازی و بنیاد مسکن انقلاب اسلامی، مکان‌یابی مناسبی برای مساجد را در طرح‌های توسعه شهری و روستایی، مد نظر داشته باشند.

نکته بعدی در بُعد کیفیت برنامه‌ها و خدمات مسجد، توجه به وضعیت ظاهری و فیزیکی مسجد است. تأمین امکانات و تجهیزات مساجد، از جمله وسایل سرمایشی و گرمایشی مناسب و حتی تجهیزات فن‌آورانه روز، مانند پروژکتور، نقش مهمی را در این زمینه، بر عهده دارند. بعضی از شرایط، شرایط لازم و حداقلی برای حضور در مسجد است. رعایت شایسته نظافت و بهداشت مساجد، اگر باعث جذب مخاطب بیشتر نشود، مطمئناً باعث حذف عامل دفع مخاطب، به دلیل نبود محیط نامناسب است. همچنین یکی از آسیب‌ها در بُعد محسوسات در برخی مساجد، وجود تجملات بر خلاف توصیه‌های شرع مقدس اسلام است. در این زمینه، باید از تجمّل‌گرایی در مساجد، به دلیل تعارض آن با توصیه‌های دین و رعایت سادگی، پرهیز شود (عباسی و همکاران، ۱۳۹۳: ۷۶).

نکته دیگر در تنوع برنامه‌های مساجد، تلاش برای تبدیل مساجد تک کارکردی به چند کارکردی، از طریق افزایش تعداد برنامه‌های آن‌هاست. پیشرفت‌های فن‌آوری و به وجود آمدن انواع سرگرمی‌ها همچون تلویزیون، رایانه و بازی‌های الکترونیکی، ضرورت طراحی

برنامه‌های جذاب خاص جوانان و نوجوانان را بیش از پیش نموده است. البته با توجه به محدودیت‌های فضای عبادی مسجد، می‌توان برخی از این برنامه‌ها را فقط توسط مدیران مسجد، هدایت کرد و آن‌ها را در خارج از مسجد و در فضاهای مناسب، همچون فضاهای فرهنگی و ورزشی و با نظارت کافی، اجرا نمود (همان: ۷۶).

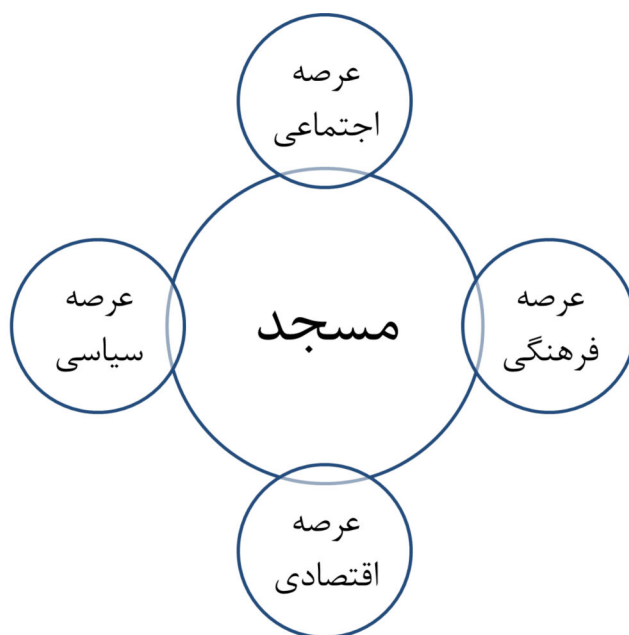

نمودار شماره ۱- کیفیت برنامه‌ها و خدمات مساجد (عباسی و همکاران، ۱۳۹۳: ۷۴)

۶. حوزه‌های مرتبط با مسجد

مسائل مربوط به مسجد در حوزه‌های گوناگونی رقم می‌خورد. این حوزه‌ها را می‌توان به شرح ذیل، دسته‌بندی کرد:

۱. عرصه‌های فرهنگی، سیاسی، اجتماعی و اقتصادی جامعه ایران؛
 ۲. عناصر، سازمان‌ها و نهادهای مرتبط و یا دخیل در اداره مسجد؛
 ۳. نهادها و سازمان‌های فرهنگی و مذهبی موازی با مسجد (کرم‌اللهی، ۱۳۹۱: ۳۳).
- بخش عمده‌ای از مسائل مسجد، به اوضاع و شرایط امروز جامعه ایران مربوط می‌شود. مسائل مسجد با مسائل گوناگون سیاسی، فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی، پیوند وثیقی دارد. بسیاری از آسیب‌ها، علل، پیامدها و راهکارهای بهبود و ارتقاء جایگاه مسجد، در این حوزه‌ها قرار می‌گیرند. مسائلی نظیر مدیریت کلان فرهنگی، سیاسی، اجتماعی و اقتصادی نیز در این حوزه، با مسجد در ارتباط است. شکل زیر بیانگر تعامل مسجد با این حوزه‌هاست:

شکل شماره ۱- حوزه‌های ارتباطی مسجد

۷. نحوه ارتباط مسجد با عرصه‌ها و ساحت‌های مختلف جامعه

مدیریت مسجد از پیچیدگی‌های زیادی برخوردار است و به دانش و مهارت و شایستگی‌های قابل توجهی، نیازمند می‌باشد. مدیریت، عبارت است از: «فراگرد به کارگیری مؤثر و کارآمد منابع مادی و انسانی بر مبنای یک نظام ارزشی پذیرفته شده، که از طریق برنامه‌ریزی، سازماندهی، بسیج منابع و امکانات، هدایت و کنترل عملیات برای دستیابی به اهداف تعیین شده، صورت می‌گیرد» (صالحی امیری، ۱۳۸۷: ۶۳). بنابراین، مدیریت مسجد، عبارت

است از: «اداره یک سازمان معنوی از طریق هماهنگ‌سازی منابع انسانی، مالی و مادی، در جهت تحقق اهداف الهی و معنوی» (موظف رستمی، ۱۳۸۱: ۲۰). در واقع، اداره مسجد، با هماهنگ‌سازی و انسجام بخشی منابع انسانی، مالی و امکانات آن، در جهت تحقق اهداف الهی مسجد می‌باشد (ناظمی، ۱۳۸۹: ۱۵۴).

مدیریت مسجد، در سه سطح کلان، میانه و خرد، قابل بررسی است. در لایه کلان مدیریت مساجد، حاکمیت و رأس نظام و نیز دولت و مجلس قرار می‌گیرند. در سطح مدیریت میانه مسجد، نهادهای متولی امور فرهنگی و سازمان‌های متولی امور مساجد، جای می‌گیرند. مدیریت خرد مسجد نیز مدیریت بر لایه داخلی مسجد با محوریت امام جماعت است. در واقع، امام جماعت را مدیر مسجد می‌دانند.

مسجد داری، از شئون ولی فقیه است. دولت اسلامی نیز وظیفه آبادانی و ساخت مسجد را عهده‌دار است. متولیان امور فرهنگی نیز در اموری نظیر تولید محتوا، زمینه‌سازی و فرهنگ‌سازی برای حضور اقشار مختلف مردم در مسجد دخیل‌اند. متولیان مستقیم اداره مسجد هم در جامعه ما پرشمارند؛ در لایه درونی مدیریت مسجد نیز امام جماعت، هیئت امناء، خادم، بسیج، کانون‌های فرهنگی - هنری، مأمومین و مخاطبان هم حضور دارند (کرم‌اللهی، ۱۳۹۱: ۳۸).

۸. تبیین جایگاه سیاست‌گذاری‌های کلان نظام در حوزه مسجد

متأسفانه، باید بپذیریم که تاکنون نتوانسته‌ایم، آن چنان که شایسته شأن و منزلت مسجد است، انتظار به حق اهالی مسجد را در عرصه سیاست‌گذاری‌های کلان نظام در حوزه مسجد، در قالب برنامه‌های توسعه، برآورده سازیم. شاید مهمترین دلیل آن را در کنار خلأ حضور یک نهاد رسمی و دولتی که خود را به عنوان مسئول مستقیم در این امر مهم پنداشته و مسئول تهیه قوانین، مقررات و آئین‌نامه‌ها و نیز پیگیری مدام جهت تصویب و اجرای آن بداند، به عدم وجود نهادی مدنی و قدرتمند که توان و ظرفیت کمک در تهیه و تدوین برنامه‌ای اصولی و مدون در فضایی مشارکت و تعامل با دستگاه‌های دولتی که در برگیرنده تمامی مسائل مبتلا به مساجد و جامع‌الاطراف در حوزه مسجد باشد، بدانیم. تا زمانی که این دو نهاد (دولتی و مردمی) در فضای مشترک مسجد، نتوانند در ارتباط با ایجاد مدیریتی کارآمد و اثربخش که هدف غایی آن، تشکیل «مسجد طراز اسلامی» در تمامی سطوح و لایه‌ها باشد، به رسمیت برسند، نمی‌توانند تمام شرایط، بسترها و ابزار لازم را جهت اعتلاء جایگاه مساجد فراهم سازند و نقصان و کاستی‌ها را چه در حوزه سخت‌افزاری مساجد و چه در حوزه نرم‌افزاری و چه در حوزه منابع انسانی رفع نمایند و روز به روز به ارتقاء سطح کمی و کیفی فعالیت‌ها و برنامه‌های این پایگاه مقدس بپردازند (موظف رستمی، ۱۳۹۲: ۱۸).

در ارتباط با چگونگی ایفای مسئولیت دولت در مساجد، دو نظریه کاملاً متفاوت وجود دارد. عده‌ای معتقد بر عدم دخالت دولت در امر مسجد می‌باشند و این حضور را زمینه‌روی گردانی و کاهش استقبال مردم در مدیریت و مشارکت فعال در مساجد می‌دانند. دلایلی را که این گروه برای صحت و تأیید نظرات خویش می‌آورند، به طور خلاصه می‌توان چنین برشمرد:

۱. مسجد، یک نهاد مدنی و غیر دولتی است و غالب مساجد کشور، از صدر اسلام تا کنون، توسط مردم با شکل دهی کمک‌های نقدی و جنسی و جاری ساختن سنت حسنه وقف، بنا شده است. در ادوار گذشته که این همه مساجد در نهایت زیبایی و ظرافت ساخته شده است، مردم، تمامی ذوق و سلیقه‌های خود را در مساجد به کار برده‌اند، دولت‌ها، نقشی آن چنانی، در ایجاد یا کمک به آن نداشته‌اند. (اگرچه مساجدی که در قالب مساجد سلطانی یا ارگ و... مشهور بوده‌اند و توسط دولت‌ها ساخته شده‌اند، این ناشی از اهمیت و جایگاهی بود که مسجد در بین مردم، دارا بوده و شاهان و سلاطین، سعی نموده‌اند از طریق ساخت مساجد، تظاهر به تدین و دین‌داری و استفاده از احساسات عام مردم نمایند) وقتی مردم، خودشان هزینه ساخت و نگهداشت مساجد را می‌پردازند، تمایلی ندارند که در زمان بهره‌برداری، نهادهای دولتی و... در مدیریت و اداره آن و چگونگی انتخاب ائمه جماعات و فعالیت و اجرای برنامه، دخالت نمایند. این عامل، موجب کم میلی و عدم رغبت در ساخت و تجهیز مساجد می‌شود.

۲. عده‌ای که موافق حضور دولت هستند، اعتقاد دارند مساجد، با توجه به گستردگی و وسعتی که در سطح کشور دارند، در توان مردم نیست (با توجه به شرایط معیشتی و وضع اقتصادی موجود) که بتوانند این حجم عظیم را ساخت و تجهیز و بازسازی نمایند. به همین خاطر، ضروری است، دولت به کمک مساجد بشتابد. به اعتقاد این گروه، مردمی اداره شدن مساجد، یعنی همه چیز مساجد یله و رها باشد و دولت، هیچ گونه کمکی به این پایگاه‌های معنویت و انسان‌سازی ننماید؛ نگرشی درست و عمیق به مقوله مسجد نیست و در تأیید ادعای خویش می‌گویند: مگر دفاع مقدس ما، مردمی نبود؟ آیا دولت، نقشی در آن نداشت؟ مگر کشاورزی ما که مورد حمایت دولت است، مردمی نیست؟

به اعتقاد آنان، همین دیدگاه (مردمی اداره کردن مسجد)، سبب شده تا برخی شرکت‌های دولتی با مساجد معامله تجارت خانه‌ای نمایند.

با عنایت و ملحوظ داشتن دو نظریه فوق، آنچه که در این میان، بیش از همه، لازم و ضروری به نظر می‌رسد، تعیین حدود و ثغور دخالت دولت در مساجد است. دولت نباید در حوزه مدیریت مسجد وارد شود. مدیریت و اداره مسجد باید به عهده خود مردم و از طریق مدیریت نمایندگان آن‌ها که در هیئت امناء مسجد، تجلی پیدا می‌کنند، باشد؛ دولت باید از طریق پشتیبانی غیر مستقیم، در این حوزه وارد شود. دولت، به جای کمک مستقیم

که بحث دخالت را تداعی می‌کند، می‌تواند از طریق تقبل بعضی از هزینه‌های جاری مسجد، به طور غیر مستقیم، کمک و پشتیبانی لازم را از مساجد، به عمل آورد (همان). با استقرار نظام جمهوری اسلامی، مسئولیت دولت‌ها به عنوان قوه مجریه در خصوص احداث و ارائه پشتیبانی‌های عمومی مساجد و نه مدیریت مساجد، انکار ناپذیر است. دولت‌ها باید مسجدی باشند، نه اینکه مسجدها، دولتی شوند.

۹. تعیین راهبرد برای ارتقاء و تحول در مدیریت مسجد

برای تعیین راهبرد برای ارتقاء و تحول در مدیریت مسجد، لازم است که در مرحله نخست، بدانیم مسجد در یک نظام تبلیغ جامع اسلامی، معنا پیدا می‌کند که شامل عبادات، پرداخت وجوه شرعی، حفظ شعائر، توجه به ایام مقدس، و از همه مهم‌تر، به عنوان یک مرکز فرهنگی، با محوریت روحانیت است و در مرحله بعدی، اگر می‌خواهیم در شرایط امروز، مساجد را احیاء کنیم و آن را مرکز تعامل مردم با عالمان دینی قرار دهیم، به ویژه مکانی برای جذب کودکان، نوجوانان و جوانان، باید بسیاری از خدماتی که دولت عرضه می‌کند، حول محور مساجد، سازماندهی شوند تا زمینه پیوند دین و زندگی فراهم شود؛ مانند مشاوره خانوادگی، مشاوره تحصیلی، مشاوره اشتغال، خدمات ورزشی، خدمات آموزشی، فعالیت‌های هنری و.... در این راستا، بدیهی است که فعالیت دستگاه‌های مختلف دولتی و غیر دولتی، مانند وزارت ارشاد، سازمان تبلیغات اسلامی، شهرداری، آموزش و پرورش، وزارت ورزش و جوانان، فرهنگسراها و... با یک برنامه‌ریزی و همگرایی مناسب در مساجد، باید به صورت تخصصی صورت گیرد و در برنامه‌ریزی و اجرای فعالیت‌ها باید همواره اصل تفکیک وظایف به طور دقیق رعایت گردد تا در یک مسأله خاص مرتبط با مسجد، موجب ایجاد اختلاف نشود؛ مشخص شدن دقیق حوزه‌های عملکردی دستگاه‌ها، نه تنها تهدید نیست، بلکه فرصتی بسیار مناسب برای فعال‌سازی بهتر و شایسته‌تر مساجد کشور است. در این صورت، کارآیی و به‌روز رسانی فعالیت‌های مختلف مساجد، به نحو مطلوبی، انجام می‌گیرد و عموم مردم هر محله، بر محور مسجد، نیازهای اجتماعی خود را تأمین شده می‌یابند.

مساجد، صرفاً با بهره‌گیری از شیوه‌های سنتی از کارآیی لازم، برخوردار نیستند؛ بلکه در کنار روش‌های تبلیغ سنتی دین، روش‌های نوین تبلیغی، فضای مجازی و شبکه‌های سایبری نیز ضروری است. نوع مخاطبین مساجد، نسبت به گذشته که صرفاً مخاطبین عوام بودند، بسیار متفاوت شده است و امروز، جمع کثیری از حاضرین و فعالین مساجد را اقشار تحصیل کرده دانشگاهی و باسواد، تشکیل می‌دهند. به همین دلیل، لازم است دستگاه‌های مختلف با سیاست‌های صحیح، زمینه‌های هم‌افزایی سطح دانش دینی و معنوی اهالی مسجد را فراهم کنند که این هم‌افزایی، در سایه کار تخصصی و علمی و به صورت رشته‌های تخصصی

صورت می گیرد. در غیر این صورت، تداخل وظایف و برنامه ها و در نتیجه ایجاد تشّت در مدیریت مساجد، تهدیدی جدی برای این اماکن، محسوب می شود؛ در حالی که زمینه های فرصت، بیشتر از تهدیدات احتمالی است و بر ماست که این تهدیدات را تبدیل به فرصت ها کنیم و این امر، با مدیریت صحیح کلان نگر در ساماندهی حوزه های سخت افزاری، نرم افزاری و منابع انسانی مساجد، امکان پذیر می باشد (موظف رستمی، ۱۳۹۲: ۵).

۱۰. ارکان داخلی مسجد

اجزا و عناصر داخلی مسجد، شامل امام جماعت، هیئت امنا، خادم، بسیج، کانون های فرهنگی - هنری و مخاطبان می شود.

۱۰-۱. امام جماعت

امام جماعت و یا «پیش نماز»، به فردی اطلاق می شود که مردم در نماز جماعت، به او اقتدا می کنند. امام جماعت، مدیر مجموعه مسجد است. به همین دلیل، محور اصلی اداره مسجد، محسوب می شود. مقام معظم رهبری می فرمایند: «مسئولیت امام جماعت در مساجد، مسئولیت مهمی است» (۷۳/۸/۴). «مسجد، یک رئیس دارد، یک مدیر طبیعی دارد و آن، امام جماعت است؛ چون قوام مسجد، با آن آقای پیش نماز است» (۷۵/۲/۳۱).

۱۰-۲. هیئت امنا

از دیگر عناصر لایه داخلی مدیریت مسجد، هیئت امنا است. هیئت امنای توان شورای مدیریت مسجد نیز نامید. نظارت بر برنامه ریزی ها، حل مشکلات، برگزاری مراسم و برنامه های جانبی و مدیریت منابع مالی مسجد با همکاری امام جماعت، به عهده این شورا است.

۱۰-۳. خادم

به شخص یا اشخاصی گفته می شود که در مساجد، به امور نظافت، نگهداری، خدمات رسانی به مراجعه کنندگان و مانند آن، اشتغال دارند.

۱۰-۴. بسیج و کانون های فرهنگی - هنری

سابقه حضور بسیج و شکل گیری پایگاه های بسیج در مسجد، مقارن با آغاز پیروزی انقلاب اسلامی است. پس از پایان جنگ، پایگاه های بسیج، به عنوان نهادی تثبیت شده در کنار مساجد، به فعالیت خود ادامه دادند و به تدریج، به فعالیت سیاسی و فرهنگی پرداختند. کانون های فرهنگی نیز در دهه اخیر، به جمع عناصر دخیل در مدیریت مسجد، پیوسته است (کرم اللهی، ۱۳۹۱: ۳۹).

۱۱. سازمان ها و نهادهای مرتبط با مسجد

در ارتباط با مسجد، برخی از سازمان ها و نهادها یا به عنوان متولی امور مساجد، شناخته می شوند، یا به علت متولی بودن در امور فرهنگی، با مساجد در ارتباط اند.

۱۱-۱. سازمان‌ها و نهادهای متولی امور مساجد

از جمله ویژگی‌های مسجد در ایران، تعدد متولیان مستقیم اداره مسجد است. نهادهایی مانند مرکز رسیدگی به امور مساجد، سازمان اوقاف و امور خیریه، سازمان تبلیغات اسلامی، سازمان بسیج سپاه پاسداران انقلاب اسلامی، باذی حق دانستن خود در تولیت امور مساجد، به سلیقه خود در اداره مساجد، دخالت می‌کنند. تعداد متولیان مسجد در ایران، بین سیزده تا هفده نهاد می‌باشد (کاشانی‌زاده، ۱۳۹۱: ۴۲ و ۹۸).

۱۱-۲. نهادهای متولی امور فرهنگی

گروهی دیگر از سازمان‌ها و نهادهای مرتبط با مسجد، نهادهای متولی امور فرهنگی کشور هستند. این قبیل نهادها، به رغم عدم دخالت مستقیم در اداره مسجد، به عنوان نهادهای زمینه‌ساز حضور فعال، پویا و اثربخش مسجد در جامعه، نقش به سزایی دارند. ضعف عملکرد متولیان امور فرهنگی، می‌تواند برای مساجد، آسیب‌زا باشند. این نهادها، دراموری نظیر تولید محتوا، زمینه‌سازی و فرهنگ‌سازی برای حضور اقشار مختلف مردم در مسجد و مانند آن، دخالت دارند. حوزه‌های علمیه، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، آموزش و پرورش، سازمان صدا و سیما، از جمله این نهادها محسوب می‌شوند. در میان این نهادها، جایگاه حوزه علمیه، به دلیل تربیت روحانیون و ائمه جماعت مساجد، از اهمیت بیشتری برخوردار است.

۱۱-۳. مراکز و سازمان‌های موازی

در جامعه امروز ایران نهادها و سازمان‌های متعددی در حوزه دین و فرهنگ، به فعالیت مشغول هستند. این سازمان‌ها، در عرض مساجد، به فعالیت مشغولند. به همین دلیل، از جهت کارکرد با مساجد، هم‌پوشانی دارند. بر این اساس، در این مقاله، از آن‌ها به نهادهای موازی مسجد، تعبیر شده است. تعامل، تقابل و یا رقابت مسجد با نهادهای موازی، بخش دیگری از الگوی مفهومی آسیب‌شناسی را شامل می‌شود. این نهادها، به غیر از حسینیه‌ها و برخی رسانه‌ها، قدمت چندانی ندارند و غالباً آغاز حیاتشان، به دهه‌های اخیر بر می‌گردد (کرم‌اللهی، ۱۳۹۱: ۳۳).

۱۱-۳-۱. حسینیه و اماکن مذهبی

به مراکز برگزاری مراسم و آئین عزاداری اهل بیت ۷ و سایر مراسم مذهبی، مانند قرائت ادعیه و مجالس وعظ و سخنرانی، اطلاق می‌شود. علاوه بر حسینیه، مکان‌های دیگری نظیر «فاطمیه»، «مهدیه»، «حسنیه»، «عباسیه»، «زینبیه» نیز برای برگزاری مراسم مذهبی وجود دارد. عمومیت و فراگیری حسینیه‌ها، سبب رواج و کاربرد بیشتر این اصطلاح، از سایر اماکن مذهبی شده است.

۱۱-۳-۲. فرهنگ سرا

«فرهنگ سرا» به مجموعه‌ای فرهنگی و هنری اطلاق می‌شود که برای ارائه خدمات فرهنگی به شهروندان، توسط شهرداری‌ها ساخته می‌شود. فرهنگ سرا، دارای کارکردهایی مانند برگزاری جشنواره‌ها، برگزاری کارگاه‌های مختلف، اعم از هنری، فرهنگی و اجتماعی، نمایشگاه‌های عرضه محصولات هنری-فرهنگی و... هستند. فرهنگ سرا، امروزه مهم‌ترین نهاد موازی مسجد، در حوزه فرهنگ است و در آسیب‌شناسی وضعیت کنونی مساجد ایران، باید به آن، توجه ویژه‌ای صورت گیرد.

۱۱-۳-۳. رسانه‌ها

امروزه، رشد شگفت‌آور فن‌آوری‌ها و رسانه‌های اطلاعاتی و ارتباطی مدرن و اقبال گسترده اقشار گوناگون جامعه به این رسانه‌ها، افزون بر ایجاد فرصت‌های خاص و بی‌بدیل، تهدیدها و چالش‌های مهمی را نیز فراروی جوامع گوناگون نهاده است. در این زمینه، جوامع دینی با چالش‌های بیشتری مواجه هستند. فضای کلان حاکم بر این رسانه‌ها (ماهواره و اینترنت)، فضایی متکثر، سکولار و اباحه‌گرا است. از این رو، بحث نسبت رسانه مدرن و مسجد (به عنوان نهادی دینی)، از اهمیت خاصی برخوردار است و چگونگی تعامل و رقابت این دو نهاد، یکی از مباحث مهم در الگوی آسیب‌شناسی مسجد است. مباحث این بخش، در دو بُعد محتوا و زمان، قرار می‌گیرند؛ یعنی گاهی رابطه محتوای رسانه با مسجد، مورد نظر است و گاهی تداخل زمانی استفاده از رسانه، با زمان حضور و فعالیت در مسجد، مورد توجه است.

۱۱-۳-۴. نمازخانه‌ها

نمازخانه‌ها، از جمله نهادهای موازی مسجد هستند که تنها کارکرد آن‌ها، برگزاری نماز جماعت و یا اقامه فرادای نمازهای روزانه است. امروزه، تعداد نمازخانه‌های کشور، به اندازه تعداد مدارس، دانشگاه‌ها و ادارات و به تازگی مراکز تجاری و تفریحی می‌رسد. رشد روز افزون تعداد نمازخانه‌ها و انتقال اصلی‌ترین کارکرد مساجد به این مکان‌ها، سبب شده است نمازخانه‌ها، به عنوان یکی از رقبای مسجد، به شمار بیایند.

۱۱-۳-۵. مصلی‌ها

یکی دیگر از مکان‌های متعامل یا رقیب با مسجد، مصلی‌ها هستند. مصلی، به مکان‌های برگزاری نماز جمعه و اعیاد فطر و قربان، اطلاق می‌شود. در تهران و برخی از شهرهای بزرگ، هزینه‌های هنگفتی برای ساخت این مکان‌ها، اختصاص یافته است. مصلی، در واقع رقیب جدی مسجد جامع است؛ چراکه مهم‌ترین کارکرد مسجد جامع، برگزاری نماز جمعه در آن است.

۱۱-۳-۶. مجتمع‌های فرهنگی

مجتمع فرهنگی، نهادی مشابه فرهنگ سرا است، با این تفاوت که کارکردهای بیشتری دارد.

مجتمع‌های فرهنگی، اصطلاحی است که به مجموعه‌ای چند کارکردی اطلاق می‌شود. مراکز تفریحی، تجاری، ورزشی و آموزشی، از اجزای تشکیل‌دهنده این مجتمع‌ها هستند. امروزه، مجتمع‌های فرهنگی را یکی دیگر از مراکزی می‌دانند که با مسجد، موازی کاری می‌کند.

۱۲. وضعیت موجود مساجد کشور و چالش‌های پیش رو

۱۲-۱. سرانه مسجد

در خصوص تعداد مساجد موجود در سطح کشور، آمارهای متعددی از سوی مراکز مختلف، اعلام شده است که به نظر می‌رسد هیچ کدام از آن‌ها، از دقت و صحت لازم، برخوردار نیستند؛ از جمله: در سرشماری ۱۳۸۱ مرکز آمار ایران، عدد ۶۱۶۲۳ برای تعداد مساجد، ذکر شده است. تعداد مساجد در سرشماری طرح‌های ملی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی در تابستان ۱۳۸۲، در قالب فهرستگان مساجد، انجام گرفته است که عدد ۵۸۷۶۲ را نشان می‌دهد. آمار دیگری که توسط سامانه جامع اطلاعات مساجد، توسط سازمان اوقاف و امور خیریه، در سال ۱۳۹۱ صورت گرفته است، بالغ بر ۶۵۰۰۰ عدد می‌باشد. البته آمار تعداد بیش از ۷۰۰۰۰ عدد نیز اعلام شده است که با توجه به کاهش آمار ساخت و ساز مساجد در دهه‌های هفتاد و هشتاد، نسبت به دهه شصت و نیز بررسی دقیق‌تر و کارشناسانه این آمار، کمی واقعی و صحیح به نظر نمی‌رسد.

با توجه به آمارهای تقریبی مذکور، در حالت خوش‌بینانه و نیز با توجه به تکمیل شناسنامه مساجد به تفکیک هر مسجد، به نظر می‌رسد آمار سازمان اوقاف، به واقعیت نزدیک‌تر باشد. اگر بخواهیم به نقطه حداقل مطلوب یعنی برای هر ۱۰۰۰ نفر جمعیت، یک مسجد برسیم؛ در حال حاضر، با توجه به جمعیت ۷۵۱۴۶۶۶۹ نفر (بر اساس آخرین سرشماری رسمی در سال ۱۳۹۰ کشور)، با کمبود تعداد ۱۰۰۰۰ مسجد در سطح کشور، مواجه هستیم. انتظار می‌رود حداقل تعداد ۴۰۰۰ مسجد، در طی چهار سال از ۱۳۹۲ تا ۱۳۹۶، بخشی از این تعداد به میزان ۳۰ درصد یعنی به تعداد ۱۲۰۰ مسجد، توسط کمک‌های مردمی و با نظارت و حمایت غیر مستقیم دولت (معاف بودن مسجد از پرداخت هزینه خدمات عمومی و عوارض نیز کمک بلاعوض در قبال میزان مبلغ آورده توسط روستاییان، تشویق و ترغیب وقف و اهداء زمین و...) ساخته شود و ۷۰ درصد بقیه، تعداد ۲۸۰۰ مسجد با حمایت و پشتیبانی دولت و نیز بسترسازی جهت دریافت کمک‌های مردمی، از طریق وضع قوانین و مقررات قابل اجرا (محاسبه کمک‌های مردمی دریافت شده از سوی اصناف، صاحبان مشاغل و بازار و... به عنوان مالیات و...) احداث گردد.

از سوی دیگر، با توجه به پراکنش جغرافیایی و آمایش سرزمینی مساجد، بیشترین مساجد موجود در مناطق روستایی قرار دارد و مناطق شهری، از نظر تعداد کمی، از آمار

پایین تری برخوردار می باشند. بر این اساس، پیشنهاد می شود با توجه به بالا بودن قیمت زمین و نیز هزینه ساخت و ساز مسجد، عمده حمایت دولت در این زمینه در مناطق شهری، به ویژه مناطق حاشیه شهرها و شهرک های مسکونی و نیز نقاط پرتراکم داخل شهری که فاقد مسجد می باشند (حداقل آزادسازی و در اختیار گذاشتن زمین و امکانات خدماتی و رفاهی و...) صورت پذیرفته و در اولویت اول قرار گیرند (جعفری، ۱۳۹۲: ۱).

۱۲-۲. ائمه جماعات مساجد

بر اساس نص صریح روایت وارده از رسول گرامی اسلام ﷺ: «أفضل الناس في المسجد، الإمام»؛ برترین فرد در مسجد، امام جماعت می باشد. امام جماعت، به عنوان محور و ستون قائم خیمه مسجد محسوب می شود. عدم حضور امام جماعت در مسجد، ضمن اینکه فعالیت های تبلیغی و دینی مسجد را با مشکل جدی مواجه می کند، خلأ حضور ایشان نیز مشکلات و انحرافات جدی را نیز موجب خواهد شد.

توجه به آمار ذکر شده مساجد (۶۵۰۰۰ عدد)، حداقل برای هر مسجد، یک روحانی به عنوان امام جماعت، نیاز می باشد. این تعداد، در صورتی است که روحانی، به طور تمام وقت و ۲۴ ساعته در خانه عالم مسجد یا در مجاورت آن، سکونت داشته باشند و سه وعده نماز صبح، ظهر و عصر، و مغرب و عشاء را اقامه نماید که متأسفانه باید گفت به دلایل مختلف (دوری محل سکونت نسبت به مسجد، شاغل بودن، تدریس یا تحصیل و...) عملاً چنین امکانی وجود نداشته و غالب ائمه جماعات، تنها در یک وعده و تعداد کمی نیز در دو وعده و بسیار اندک نیز در سه وعده کامل در مسجد مورد نظر، به اقامه نماز می پردازند. اگر بخواهیم به شرایط مطلوب در این زمینه برسیم، حداقل دو برابر مساجد موجود، نیازمند امام جماعت می باشیم که به طور تقریبی ۱۳۰۰۰ نفر برآورد می شود که این مهم، از چالش های جدی می باشد که مساجد کشور، با آن مواجه می باشند.

بر اساس آمار غیر رسمی و تخمینی که از سوی چند مرکز تبلیغی مرتبط در این باره دریافت شده است، تعداد کل ائمه جماعت فعال مساجد، در ایام غیر تبلیغ در سطح کشور، بین حدود ۱۸ هزار تا ۲۱ هزار نفر برآورد می شود. حدود تقریبی اقامه نماز جماعت صبح، ۴۰۰۰ و نماز ظهر و عصر، ۱۴۰۰۰ و مغرب و عشاء، ۱۷۰۰۰ مورد بوده و این تعداد، در ایام تبلیغی محرم و صفر و رمضان، به حدود تقریبی ۵۰ هزار نفر ارتقاء می یابد (بر اساس آمار حدود ۴۵ هزار روحانی که در ایام تبلیغی محرم و رمضان، به سراسر کشور اعزام می شوند و عنایت به این نکته مهم که مکان تبلیغی اکثریت قریب به اتفاق آن ها، مساجد و مهمترین فعالیت تبلیغی نیز اقامه نماز جماعت می باشد). برای رسیدن به نقطه مطلوب در دوره برنامه پنج ساله پنجم، انتظار است که رقم حدود ۲۱ هزار نفر فعلی، به ۲۵ هزار نفر در پایان

چهار ساله دولت یازدهم برسد.

نویسنده کتاب «مسجد طراز اسلامی»، شایستگی‌های امام جماعت را به چهار مؤلفه کلی، تقسیم نموده است که عبارتند از: هدف‌داری، فضایل اخلاقی، دانش و مهارت‌ها و تمایل (عباسی، ۱۳۹۰: ۱۶۵). سپس هر یک از این مؤلفه‌ها را تحت شاخص‌های روشنی، تبیین می‌نماید:

جدول شماره ۱- مؤلفه‌ها و شاخص‌های امام جماعت

مؤلفه‌ها	شاخص‌ها
هدف‌داری	۱. انگیزه هدایت دیگران، ۲. انگیزه خودسازی و تهذیب نفس.
فضایل اخلاقی	۳. خلق نیکو و حسن معاشرت ۴. سعه صدر و مدارا ۵. امانت‌داری و مسئولیت‌پذیری، ۶. صداقت و وفای به عهد، ۷. عدالت فقهی و تقوا، ۸. اخلاص، ۹. تواضع، ۱۰. نظم و وقت‌شناسی: حضور منظم و نظم در انجام امور، ۱۱. عدالت در رفتار با مردم و توجه به همه افراد، (۱۲) ساده زیستی و احتراز از تجملات دنیا، ۱۳. وقار و ثبات شخصیت ۱۴. شجاعت و استقلال رأی، ۱۵. ولایت‌پذیری، ۱۶. خودباروری و قاطعیت، ۱۷. حسن شهرت ۱۸. آراستگی و جذابیّت ظاهری.
دانش و مهارت	پیشگامی در ارتباطات، مخاطب‌شناسی، شنود مؤثر، ارتباطات مؤثر، فنّ خطابه، هوش عاطفی و هیجانی، دید کلان و تفکر راهبردی، تفکر تحلیلی و توانایی درک و تشریح اهداف و ارزش‌های مسجد، تفکر خلاق، آگاهی، بصیرت و بینش سیاسی، دانش دینی (فقه، اصول، کلام، تفسیر و...)، شناخت خرده فرهنگ‌ها، قرائت صحیح نماز و قرآن.
تمایل	اهتمام به حلّ مشکلات و امور مردم، تلاش و پشتکار در مسجد.

علاوه بر ویژگی‌های مذکور، شاخص‌ها و خصوصیات دیگری نیز از امام جماعت مسجد طراز، انتظار می‌رود که عبارتند از:

۱۲-۲-۱. مقبولیت اجتماعی

پیشوایان اسلام، بر مقبولیت امام جماعت و اینکه او مورد رضایت و پذیرش نمازگزاران باشد، تأکید فراوان نموده‌اند. رسول مکرم اسلام ﷺ می‌فرماید: «ثَمَانِيَّةٌ لَا يَقْبَلُ اللَّهُ لَهُمْ صَلَاةَ الْعَبْدِ الْأَبْقَى حَتَّى يَرْجَعَ إِلَى مَوْلَاهُ وَ النَّاسِزُ عَنْ زَوْجِهَا وَ هُوَ عَلَيْهَا سَاخِطٌ وَ مَانِعُ الزَّكَاةِ وَ إِمَامُ قَوْمٍ يُصَلِّي بِهِمْ وَ هُمْ لَهُ كَارِهُونَ...» (ابن بابویه، ۱۴۱۳: ۵۹)؛ هشت طایفه‌اند که خداوند از آن‌ها نمازی را نمی‌پذیرد: بنده فراری، تا وقتی که به سوی مولایش برگردد، زن ناشزه‌ای که همسرش بر او خشمناک باشد، منع‌کننده زکات، امام [جماعت] قومی که نماز بخواند،

با اینکه مردم از وی کراهت داشته باشند و...

با استناد به همین شاخص، باید انتخاب امام جماعت مسجد، به مردم - اعم از همسایگان و مجاوران مسجد - واگذار شود. واگذار نمودن انتخاب امام جماعت مساجد، به مردمی که مجاور و همسایه مسجد هستند، سبب می شود تا مردم کسی را که واقعاً دوست می دارند، به امام جماعت برگزینند. ضمن اینکه معمولاً شناخت مردم به دلیل ارتباط نزدیک با افراد، واقعی تر و درصد خطای آن یا مرکزی که بخواهد در این باره تصمیم بگیرد، کمتر است. این امر، همچنین نظام اسلامی را از وجود مرکزی که بخواهد در این باره، تصمیم گیری کند، بی نیاز می سازد (نوبهار، ۱۳۸۷: ۱۵).

۱۲-۲-۲. توجه به وظایف امام جماعت

امام جماعت، علاوه بر مدیریت صحیح مسجد و اقامه نماز جماعت، لازم است مواردی را مد نظر قرار دهد:

مراعات اوقات نمازگزاران و حال ضعیفان، تعیین ساعتی مشخص، برای حل مشکلات نمازگزاران، حفظ آرامش مسجد، ارائه برنامه هایی که بر جذابیت مسجد بیافزاید، تشکیل هیأت امنای شایسته، رفع موانع جذب جوانان به مسجد (مهدوی ارفع، ۱۳۹۳: ۱۸).

۱۲-۳. کانون های فرهنگی، هنری مساجد

تعداد دقیقی از کانون های فرهنگی، هنری مساجد کشور، در دسترس نیست. بر اساس آمارهای اعلامی از سوی مراکز فعال فرهنگی، در مساجد کشور، نزدیک به ۲۰۰۰۰ کانون فرهنگی هنری زیر نظر ستاد عالی نظارت بر کانون های فرهنگی، هنری مساجد کشور و نیروی مقاومت بسیج و سازمان تبلیغات اسلامی و نیز دیگر نهادها، مشغول به فعالیت می باشند. با توجه به جایگاه این کانون ها در جذب نوجوانان و جوانان به مسجد، برای رسیدن به نقطه مطلوب، باید برای هر مسجد، یک کانون، دائر و فعال گردد (جعفری، ۱۳۹۲: ۲).

۱۲-۴. کتابخانه های مساجد

برای کتابخانه های مساجد، تعریف دقیقی وجود ندارد؛ اگر کتابخانه، به معنای حداقلی آن، وجود بیش از ۵۰۰۰ عنوان کتاب و یک کتابدار مستقل بدانیم، تعداد تقریبی کتابخانه های مساجد، به ۵۰۰۰ عدد نمی رسد (البته باید به وجود کتابخانه های شبستانی مساجد سازمان تبلیغات و نیز کتابخانه های باز کانون های فرهنگی و هنری مساجد وزارت ارشاد، اشاره شود که به دلیل برخورداری از تعداد اندک کتاب، شامل عنوان کتابخانه به معنای واقعی نمی شوند)، برای رسیدن به نقطه مطلوب برای هر مسجد، یک کتابخانه باید ساخته شود.

۱۲-۵. توسعه فضای مجازی و شبکه سایبری در مساجد

امروزه لزوم بهره مندی از فضای سایبری توسط مراکز فرهنگی و دینی، بر کسی پوشیده

نیست؛ با عنایت به اینکه در عصر مجازی و عصر ارتباطات و اطلاعات قرار داریم، گسترش و توسعه فعالیت‌های فرهنگی در فضای مجازی توسط فعالان مسجدی، بسیار ضروری است. این مهم، توجه ویژه را می‌طلبد بر اساس آمار موجود، در حال حاضر، تعداد ۱۰۰۰۰ مسجد در سطح کشور در قالب پورتال ملی مساجد و... در این عرصه، فعال هستند. انتظار برای گسترش کمی و کیفی در دوره چهار ساله، تعداد ۱۰۰۰۰ مسجد می‌باشد که میانگین سالانه آن، تعداد ۲۵۰۰ مسجد را در بر می‌گیرد. مهمترین اقدام دولت در این خصوص، فراهم‌سازی بسترهای شبکه ارتباطی برای مسجد، از جمله وصل مساجد به فیبر نوری و امکانات نرم‌افزاری و برنامه و نیز پشتیبانی سخت‌افزاری و خدماتی در این حوزه می‌باشد (جعفری، ۱۳۹۲: ۲).

۱۲-۶. خانه‌های عالم (مساجد)

خانه‌های عالم برای مساجد، از دو حیث قابل بررسی می‌باشد؛ خانه‌هایی که در چند ساله اخیر، به صورت نظام‌مند و با توافق وزارت کشور و سازمان تبلیغات اسلامی، ساخته شده است که آمار دقیق آن، ۴۳۲۱ بوده و عمدتاً در مناطق روستایی ساخته شده‌اند و دیگری، خانه‌هایی هستند که از گذشته‌های دور تا به حال، در کنار مساجد، ساخته شده‌اند که آمار دقیقی از آن، در دسترس نمی‌باشد و به نظر می‌رسد تعداد ۱۰ درصد حدود ۶۰۰۰ مسجد را شامل شود. امید است در دوره چهار ساله دولت یازدهم، تعداد خانه‌های عالم، بر اساس پیشنهاد استقرار تعداد ۷۵۰۰ نفر روحانی مستقر و طرح هجرت تا پایان دوره دولت در سال ۹۶، افزایش تعداد ۳۱۷۹ عدد برای هماهنگی با تعداد روحانیون مستقر و هجرتی، طی این سال‌ها ساخته شود.

در کنار این خانه‌های عالم، با توجه به پیشنهاد ساخت تعداد ۴۰۰۰ مسجد در طی این چهار سال، ساخت همین تعداد خانه مسکونی امام جماعت مسجد، همزمان با مساجد جدیدالاحداث نیز ضروری می‌باشد. این تعداد خانه‌های امام جماعت مسجد و احتساب تعداد خانه‌های عالمی که پیشنهاد ساخت آن‌ها داده شده، کل این اماکن مسکونی، به ۷۱۷۹ عدد می‌رسد.

۱۲-۷. خدام مساجد

جایگاه خدام در اداره مسجد، به صورت مطلوب از حیث تنظیف و بهداشت و پاکیزگی و تعمیر و نگهداری تأسیسات مساجد، بر کسی پوشیده نیست. اگر به وضعیت معیشتی و خدماتی این نیروهای خدوم، به نحو مناسب رسیدگی شود، شاهد افزایش انگیزه این عزیزان، در ارائه خدمات بهتر و در نتیجه، افزایش جاذبه و اقبال عمومی خواهیم بود. یکی از مهمترین دغدغه‌های فعلی خادمین مساجد، وضعیت بیمه آن‌ها می‌باشد. بر اساس آخرین

اطلاعات نسبتاً دقیق موجود، تعداد کل خادمان بیمه شده مساجد، ۲۷۰۰۰ نفر در سراسر کشور است و انتظار است طی چهار سال پیش رو، این تعداد به کل مساجد کشور که به دو برابر، یعنی ۵۴۰۰۰ خادم، ارتقاء یابد، یعنی میانگین سالانه، تعداد ۶۷۵۰ نفر خادم را در بر می گیرد (جعفری، ۱۳۹۲: ۲).

۱۲-۸. نگهداشت وضعیت موجود مساجد

همان گونه که ذکر شد تعداد فعلی مساجد در سطح کشور، حدود ۶۵۰۰۰ باب است که برای نگهداشت حداقلی وضعیت، تنها در حوزه سخت افزاری مساجد، به طور تقریبی در حال حاضر، مبلغی بالغ بر ۵۰۰ میلیارد تومان، مورد نیاز است. اگر تورم و افزایش سالانه هزینه ها را در نظر بگیریم، این مبلغ، هر ساله، مبلغ بیشتری می شود.

۱۳. آسیب شناسی وضعیت موجود مساجد

۱. با توجه به رشد جمعیت در سال های پس از انقلاب اسلامی، بسیاری از شهرها و شهرک های جدید، فاقد مسجد هستند و به عبارت دیگر، تناسب رشد جمعیت و رشد ساخت مساجد، برقرار نبوده است.

۲. مساجد، علاوه بر اینکه سرمایه عظیم معنوی می باشند، سرمایه مادی قابل توجهی نیز محسوب می شوند و از این سرمایه، به خوبی نگهداری و استفاده نمی شود.

۳. متأسفانه، از مجموع مساجد ذکر شده، یک سوم آن، دارای امام جماعت ثابت هستند و بقیه، یا فاقد امام جماعت هستند و یا تعطیل شده اند. از جمعیت ۱۸ الی ۲۱ هزار نفری ائمه جماعات، حدود ۹ هزار نفر، دارای تحصیلات خارج سطح حوزوی می باشند (ناظمی، ۱۳۸۹: ۶۵)

۴. وضعیت اقامه نماز در مساجد، شرایط مطلوبی ندارد. در کمتر از یک درصد از مساجد، نماز صبح برپا می شود. اکثر مساجد، نماز مغرب و عشاء را به جماعت برگزار می کنند. در تعدادی از مساجد، اقامه نماز، صورت نمی گیرد و تعطیل می باشند.

۵. نظام کارآمدی برای تأمین معیشت ائمه جماعات مساجد، وجود ندارد.

۶. رها کردن مساجد، به عنوان سرمایه عظیم مادی و معنوی جامعه اسلامی، به گونه ای که مرکزیتی واحد برای اداره آن، وجود ندارد و در عین حال، نهادها و ارگان های فراوانی، در اداره مسجد، حضور دارند که بدون هماهنگی کامل، مشغول فعالیت اند.

۷. بودجه ای که برای مساجد اختصاص می یابد توسط دستگاه هایی از قبیل: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، سازمان اوقاف و امور خیریه، سازمان تبلیغات اسلامی، مرکز رسیدگی به امور مساجد، وزارت آموزش و پرورش، وزارت ورزش و جوانان، سازمان بسیج مستضعفین، دبیرخانه ستاد عالی کانون های فرهنگی-هنری مساجد و... به صورت بهینه، هزینه نمی گردد.

نخستین گام مؤثر در اعتلای جایگاه مساجد، توجه به موضوع مدیریت واحد و کلان و بحث نیروی انسانی مجرب آموزش دیده و دلسوز است که بدین ترتیب، حدود و ثغور قانونی و میزان فعالیت نهادهای مرتبط، ذیل راهبری مدیریت کلان مسجد نیز خود به خود، حل خواهد شد و در همین راستا، توسعه نرم‌افزاری و سخت‌افزاری مساجد نیز در بستری هموار و رو به رشد، در خواهد غلطید (موظف رستمی، ۱۳۹۲: ۱۶).

۸. جمعیت نمازگزاران مساجد، رو به کاهش می‌باشد. در بعضی از مساجد، فقط افراد مسن حضور دارند و از جوانان، خبری نیست. از دلایل این امر می‌توان به موارد زیر، اشاره کرد: الف) کم محتوا بودن برنامه‌های مساجد.

ب) رفتارهای تند و نامناسب دست‌اندرکاران مساجد.

ج) نامناسب بودن مسجد به لحاظ ظاهری (کثیف بودن فرش‌ها، در و دیوار و...).

د) ناتوانی در پاسخگویی به شبهات و مسائلی که جوانان، با آن روبرو هستند.

۹. مشارکت مردم در اداره مسجد، پایین است.

۱۰. رقبای مسجد از قبیل فرهنگ‌سراها، صدا و سیما، پارک‌ها، ورزشگاه‌ها، مدارس و

آموزشگاه‌ها، در بعد نیروی انسانی و بودجه، دارای مزیت‌های بیشتری هستند.

۱۱. منابع مالی مساجد، به گونه‌ای است که حتی هزینه آب و برق مساجد را نیز تأمین

نمی‌کند.

۱۲. مساجد، به دلیل فقدان مرکزیت هوشمند و اندیشه‌ورز، جهت سیاست‌گذاری،

هدایت و نظارت بر امور مساجد، سلیقه‌ای اداره می‌شود (ناظمی، ۱۳۸۹: ۱۲۵).

۱۴. مدیریت کلان مساجد و الزامات آن

عدم شکل‌گیری جایگاه مدیریت کلان در مساجد کشور، به یکی از مشکلات و موانع

اصلی رونق و توسعه مساجد، تبدیل شده است. مدیریت حاکم بر مساجد کشور، موجبات

تضعیف مدیریت در درون مسجد شده و امام جماعت، به عنوان مدیر اصلی مسجد، نمی‌تواند

به خوبی رسالت خود را ایفا کند.

بدیهی است که فعالیت دستگاه‌های مختلف در مساجد، باید به صورت تخصصی صورت

گیرد و در برنامه‌ریزی و اجرای فعالیت‌ها، باید همواره اصل تفکیک وظایف، به طور دقیق،

رعایت گردد، تا در یک مسأله خاص مرتبط با مسجد، زمینه ایجاد اختلاف نشود؛ مشخص

شدن دقیق حوزه‌های عملکردی دستگاه‌ها، نه تنها تهدید نیست، بلکه فرصتی بسیار مناسب،

برای فعال‌سازی بهتر و شایسته‌تر مساجد کشور است.

مساجد را با توجه به سابقه دیرینه در حوزه کارکردهای متنوع فرهنگی، سیاسی، اقتصادی

و دفاعی، نمی‌توان به عنوان واحد و مرکز سازمانی محسوب نمود. بنابراین، نمی‌توان انتظار

داشت که یک دستگاه اجرایی خاص، توان مدیریت کامل و جامع، در تمام اضلاع و ابعاد مساجد را داشته باشد؛ بلکه نیاز به حضور دستگاه‌های چندگانه، در توسعه مساجد، احساس می‌شود تا کارآیی و به روز رسانی فعالیت‌های مختلف مساجد، به نحو مطلوبی، انجام گیرد و عموم مردم هر محله، بر محور مسجد، نیازهای اجتماعی خود را تأمین شده ببینند.

مساجد، صرفاً با بهره‌گیری از شیوه‌های سنتی، از کارآیی لازم برخوردار نیستند؛ بلکه در کنار روش‌های تبلیغ سنتی دین، روش‌های نوین تبلیغی، فضای مجازی و شبکه‌های سایبری نیز ضروری است. نوع مخاطبین مساجد نسبت به گذشته که صرفاً مخاطبین، عوام بودند، بسیار متفاوت شده است و امروز، جمع کثیری از حاضرین و فعالین مساجد را اقشار تحصیل کرده دانشگاهی و باسواد، تشکیل می‌دهند. به همین دلیل، لازم است دستگاه‌های مختلف، با سیاست‌های صحیح، زمینه‌های هم‌افزایی سطح دانش دینی و معنوی اهالی مسجد را فراهم کنند که این هم‌افزایی، در سایه کار تخصصی و علمی و به صورت رشته‌های تخصصی، صورت می‌گیرد. در غیر این صورت، تداخل وظایف و برنامه‌ها و در نتیجه، ایجاد تشّت در مدیریت مساجد، تهدیدی جدی برای این اماکن، محسوب می‌شود؛ در حالی که زمینه‌های فرصت، بیشتر از تهدیدات احتمالی است و بر ماست که این تهدیدات را تبدیل به فرصت‌ها کنیم و این امر، با مدیریت صحیح کلان‌نگر در ساماندهی حوزه‌های سخت‌افزاری، نرم‌افزاری و منابع انسانی مساجد، امکان‌پذیر می‌باشد (موظف رستمی، ۱۳۹۲: ۵).

۱۴-۱. الزامات مدیریت کلان مساجد

اگر بخواهیم مساجد را مدیریت راهبردی و ساماندهی بکنیم، باید طرح و برنامه‌ای برآمده از مبانی نظری حکومت اسلامی داشته باشیم که همه چیز را در جامعه، به مساجد، پیوند زند. الزامات زیر در جهت تحقق این مهم، ارائه می‌شود:

۱. بیست و شش دستگاه، به عنوان متولیان امور مسجد و اداره کنندگان این واحدا اجتماعی وجود دارد که اگر به صورت مجموعه‌ای منسجم، در کنار هم قرار گیرند و رده‌ای راهبردی تشکیل دهند، مساجد به هماهنگی می‌رسند. با توجه به فعالیت دستگاه‌های متعدد در حوزه مساجد، باید ارتباط تنگاتنگی بین این دستگاه‌ها به وجود آید تا باعث کاهش موازی کاری و بازدهی بهتر کار شود.

مدیران دستگاه‌های فرهنگی اصلی ذیربط (۹ دستگاه شامل: وزیر فرهنگ و ارشاد اسلامی، رئیس سازمان اوقاف و امور خیریه، رئیس سازمان تبلیغات اسلامی، رئیس مرکز رسیدگی به امور مساجد، وزیر آموزش و پرورش، وزیر ورزش و جوانان، رئیس سازمان بسیج مستضعفین، دبیر ستاد عالی کانون‌های فرهنگی-هنری مساجد و سه نفر از شخصیت‌های حقیقی از ائمه جماعات و محققین، به انتخاب شورای عالی انقلاب فرهنگی)، باید به صورت

شورای سیاست‌گذاری که در رأس آن، نماینده مقام معظم رهبری قرار دارد، این حوزه را راهبری نموده و برنامه‌های کلان این حوزه را تدوین و تصویب کنند. اصلی‌ترین وظیفه این شورا، تقسیم کار ملی، بین دستگاه‌های فرهنگی کشور، برای توسعه مساجد است (ناظمی، ۱۳۸۹: ۹۲).

۲. حوزه‌های علمیه، باید به صورت تخصصی در زمینه تربیت ائمه جماعات، کار کرده و این خلأ را پر نمایند.

۳. مراکز رسیدگی به امور مساجد استان‌ها که با مسئولیت نمایندگان محترم ولی فقیه در استان‌ها، چند سالی در این حوزه، فعال شده‌اند، به صورت علمی و تخصصی، به ساماندهی امور مساجد، به ویژه صدور احکام ائمه جماعات مساجد بپردازند.

۴. ستاد عالی کانون‌های فرهنگی هنری مساجد، به صورت تخصصی، امور فرهنگی و هنری مساجد را ساماندهی کند.

۵. سازمان تبلیغات اسلامی، در امر تبلیغ و اجرای برنامه‌های مناسکی و عبادی، به خصوص راهبردی هیئات مذهبی در مساجد، فعال باشد.

۶. وزارت جوانان و ورزش، به ایجاد فضاهایی برای گذران مطلوب اوقات فراغت و ورزش، به ویژه برای نوجوانان و جوانان مسجدی، اهتمام بورزد.

۷. وزارت آموزش و پرورش به مباحث آموزشی غیر رسمی با هدف تکمیلی، جبرانی و تقویتی و... برای نوجوانان و جوانان مسجدی بپردازد.

۸. دستگاه‌های قضایی در حوزه مباحث حقوقی مساجد، به صورت تخصصی وارد شده و بخش زیادی از دعاوی را با بهره‌گیری از پشتوانه معنوی مسجد و امام جماعت آن، با توجه به سازوکارهای مناسب، برطرف کند.

۹. دستگاه‌هایی مانند سازمان اوقاف و امور خیریه که در حوزه سخت‌افزاری مساجد فعال‌اند، به صورت تخصصی به امر ساماندهی امور سخت‌افزاری مساجد و آمایش سرزمینی و جایابی مساجد، مشغول باشند.

۱۰. شهرداری‌ها و شورای اسلامی شهرها، مساجد را به عنوان مراکز خدمات عمومی، منظور کرده و امکانات و تسهیلات لازم را برای آنان، فراهم کنند.

۱۱. دستگاه‌های پشتیبان، مانند دستگاه‌های مسئول در امر انرژی آب، برق، گاز و...، وظایف خویش در قبال مساجد را با توجه به نوع تخصص، به درستی بشناسند و به آن‌ها عمل کنند.

۱۲. ایجاد شبکه گسترده مساجد کشور، طراحی و اجرا شود.

۱۳. مساجد طراز اسلام، معرفی شوند؛ چرا که برای رسیدن به مساجد در طراز اسلام، باید مساجد موفق در این زمینه را شناسایی و به عنوان الگو، معرفی شوند.

۱۴. فرهنگ‌سازی در ستاد عالی کانون‌های مساجد کشور، باید تلاش شود تا مردم نسبت به اهمیت مسجد، نماز و حضور در مسجد، آگاهی پیدا کنند.

۱۵. توانمندسازی مساجد و متنوع نمودن کارکردهای آن، یکی دیگر از اولویت‌های کاری کانون فرهنگی و هنری مساجد باید قرار گیرد؛ چرا که در حال حاضر، مساجد تنها کارکرد عبادی دارند و به کارکردهای متنوع و زیاد آن، توجه نشده است.

۱۶. آماده‌سازی و جوان‌سازی مساجد برای ایجاد فضای جذاب، جهت زمینه‌سازی برای حضور هرچه بیشتر جوانان در مساجد.

۱۷. خلأیی که در حوزه دستگاه‌های موجود ما هست، این است که رابطه کارکرد آن‌ها با کارکرد مسجد، تعریف نشده است. این دستگاه‌ها و ساختارها، همه با فرض عدم وجود مسجد، سازماندهی شده‌اند. در قانون برنامه و بودجه کشور، هیچ جایگاهی برای این موضوع، دیده نشده است. در نقشه مهندسی فرهنگی کشور، مسجد به عنوان واحد محوری فرهنگی در نظام فرهنگی دیده شود (ناظمی، ۱۳۷۹: ۲۳۴).

با رعایت موارد ذکر شده، می‌توانیم بگوییم مدیریت راهبری مساجد، با وجود اصل وحدت در عین کثرت در مساجد، شکل خواهد گرفت و این مهم، بستر ساز توسعه همه‌جانبه و روزآمد مساجد کشور خواهد بود.

۱۵. نتیجه‌گیری

ساماندهی واحدهای فرهنگی دینی کشور، از جمله مساجد، از طریق انسجام‌بخشی دستگاه‌های فرهنگی، در قالب نظام فرهنگی با اصلاح نقش‌ها و کارکردها و تحول در ساختارها و تنظیم روابط بین آن‌ها می‌باشد. بی‌شک، رونق مساجد و گسترش حضور اقشار مختلف جامعه در مسجد و تأثیرپذیری آنان از فرهنگ مسجد، متأثر از عوامل گوناگونی است؛ این عوامل در سطح کلان، ریشه در مدیریت راهبردی فرهنگی، سیاسی، اجتماعی و اقتصادی کشور دارند. در سطح میانه، نیز ریشه در حوزه مدیریت سازمان‌های فرهنگی، به گونه عام و به مدیریت نهادهای متولی اداره مسجد، به صورت خاص و در سطح خرد، مدیریت امام جماعت، عملکرد هیئت‌امنا و خدام و تشکلهای مسجد دارند. به این مسائل، باید موازی کاری نهادها و سازمان‌های فرهنگی و مذهبی را نیز افزود.

مدیریت کلان جامعه در حوزه‌های اساسی کشور، رابطه‌ای تأثیرگذار با کودک و یا رونق مسجد در ایران دارد. توجه به فعالیت‌های فرهنگی کارآمد، شناخت جایگاه تأثیرگذار و فرهنگ‌ساز مسجد در جامعه، توجه ویژه به ظرفیت‌های نهفته در مسجد برای فعالیت‌های اجتماعی، اقتصادی، سیاسی کشور و شرایط لازم برای ارتقاء جایگاه مسجد است.

تعدد متولیان اداره امور مساجد در ایران، یکی از مهم‌ترین چالش‌های وضع کنونی مسجد

در ایران است. کم‌کاری، موازی‌کاری، پرداختن به امور حاشیه‌ای مسجد و... از جمله مسائلی است که در مدیریت کلان و میانه مسجد می‌بایست مورد تحلیل آسیب‌شناسانه قرار گیرد. مدیریت خُرد مسجد نیز نیازمند بررسی‌های علمی است. ارائه راهکارهای عملی و مفید در این حوزه، می‌تواند موجب حضور گسترده اقشار مختلف جامعه، در مساجد شود. مدیریت خُرد مسجد، بیش از همه، در منظر عموم مردم قرار دارد. کارآمدسازی این بخش و ایجاد تعامل سازنده آن با مخاطبان مسجد، از عوامل مهم و تأثیرگذار در افزایش میزان حضور و اثرپذیری مردم از مسجد است.

بیان این نکته، ضروری است که وجود مساجد پر رونق در جامعه ایران، تضمین‌کننده پیشرفت و تعالی آحاد جامعه و نیز نظام اسلامی خواهد بود. برای دستیابی به چنین جایگاه ارزشمند و اعتلای مساجد کشور، ساماندهی این نهاد مقدس دینی و تحول در شیوه‌های حمایتی دولت از مساجد، امری انکارناپذیر است؛ این انتظار نه فقط در تعیین اعتبار و بودجه و تأمین هزینه می‌باشد، بلکه ضروری‌تر از آن، هماهنگی دستگاه‌های دولتی و نهادهای، در بازگرداندن کارکردهای سلب شده و پشتیبانی از مساجد می‌باشد.

فهرست منابع:

قرآن کریم.

آذر، عادل و مؤمنی، منصور (۱۳۸۰)، *آمار و کاربرد آن در مدیریت (جلد دوم)*؛ تهران: انتشارات سمت.

ابن بابویه (شیخ صدوق)، محمد بن علی (۱۴۱۳)، *من لا یحضره الفقیه (جلد ۱)*، چاپ سوم؛ قم: جامعه مدرسین.

الویری محسن (۱۳۸۶)، «مسجد، ارتباطات و توسعه پایدار» نامه‌صادق شماره ۳۱، صص ۳۹-۱۱۰. باقی، عمادالدین و همکاران (۱۳۸۱)، *پرستشگاه در عهد سنت و تجدد (مجموعه مقالات)*؛ تهران: نشر سرای.

پهلوان، چنگیز (۱۳۸۲)، *فرهنگ شناسی*، چاپ دوم؛ تهران: نشر قطره.

جعفری، محمد رضا (۱۳۹۲)، *مصاحبه با خبرگزاری ایسنا، در خصوص وضعیت مساجد کشور*، ستاد عالی کانون‌های مساجد.

حرّ عاملی، محمد بن حسن (۱۴۰۹ ق)، *وسائل الشیعه*؛ قم: مؤسسه آل‌البیت.

خسروپناه، عبدالحسین (۱۳۸۴)، *آسیب شناسی جامعه دینی*؛ قم: نشر معارف.

روح‌الامینی، محمود (۱۳۸۲)، *زمینه فرهنگ شناسی*؛ تهران: انتشارات عطار.

صالحی، امیری (۱۳۸۷)، *مبانی سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی فرهنگی*؛ تهران: مرکز تحقیقات استراتژیک مجمع تشخیص مصلحت نظام.

عباسی، رسول (۱۳۹۰)، *مسجد طراز اسلامی*؛ تهران: چاپ ستاد عالی هماهنگی و نظارت عالی بر کانون‌های فرهنگی و هنری مساجد.

عباسی، رسول و همکاران (۱۳۹۳)، «*تدوین الگوی کیفیت خدمات در مدیریت مسجد*»، دو فصلنامه علمی پژوهشی مدیریت اسلامی، سال ۲۲، شماره ۲، پاییز و زمستان.
عابدی جعفری، حسن و همکاران (۱۳۸۴)، «*طراحی مدل مطلوب کارکرد و مدیریت مساجد، به عنوان یک سازمان داوطلبانه مذهبی*»، مصباح، شماره ۶۰، صص ۷۳-۱۲۶.
شکوهی، فاطمه (۱۳۸۲)، «*بررسی عملکرد آموزشی مساجد*»، ماهنامه مسجد، شماره ۷۱، آبان ماه.

شورای عالی انقلاب فرهنگی (۱۳۸۹)، *الزامات ساماندهی فعالیت‌های اصلی حوزه مسجد*، تهران: دبیرخانه شورای عالی انقلاب فرهنگی.

_____ (۱۳۹۰)، *نظام‌نامه ساماندهی دستگاه‌های فرهنگی کشور*، تهران: نشر کارگروه مدیریت کلان دستگاه‌های فرهنگی، شورای عالی انقلاب فرهنگی.
کرم‌الهی، نعمت‌الله (۱۳۹۱)، «*تبیین الگوی مفهومی آسیب‌شناسی وضعیت مسجد در ایران*»، مجله گروه علوم اجتماعی دانشگاه باقر العلوم ۷، سال سوم، شماره سوم.
محمدیان (۱۳۸۲)، *انقلاب اسلامی ایران یا نهضت مسجد (مصاحبه)*، ماهنامه مسجد، شماره ۷۱، آبان ماه.

مجلسی، محمد باقر، *بحار الانوار*.

مجله‌زائر (۱۳۷۹)، «*مسجد، مسجدی هاو چند کلمه حرف حساب*»، مجله‌زائر، شماره ۷۰، مهر دادمه.
موسوی خمینی، سید روح‌الله (۱۳۷۱)، *صحیفه نور*؛ تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
موظف رستمی، محمد علی (۱۳۸۱)، *آئین مسجد*؛ تهران: انتشارات گویه.

_____ (۱۳۹۲)، *نقش مساجد در تحقق شعار سال حماسه سیاسی و حماسه اقتصادی*، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی.

ناظمی اردکانی، مهدی (۱۳۹۰)، *آسیب‌شناسی افق مفهومی مؤلفه‌های مدیریت راهبردی فرهنگی در کشور*، چاپ اول؛ تهران: نشر دبیرخانه شورای عالی انقلاب فرهنگی.

_____ (۱۳۹۰)، *درآمدی بر مهندسی فرهنگ و مهندسی فرهنگی کشور*، چاپ اول؛ تهران: نشر شورای عالی انقلاب فرهنگی.

_____ (۱۳۹۰)، *مبانی و چگونگی ترسیم نقشه مهندسی کشور*، چاپ اول؛ تهران: انتشارات آوای نور.

_____ (۱۳۸۹)، *مدیریت راهبردی مساجد*، چاپ اول؛ تهران: نشر کارگروه مدیریت کلان دستگاه‌های فرهنگی، شورای عالی انقلاب فرهنگی.
نوبهار، رحیم (۱۳۸۷)، *رابطه نظام اسلامی و مساجد*؛ قم: مؤسسه فرهنگی تبیان.